

Londa Schiebinger

Csontvázak a szekrényben

A női csontváz első ábrázolásai a 18. századi anatómiában

Bevezetés

SAMUEL THOMAS VON SOEMMERRING német anatómus 1796-ban közreadott egy önálló fóliánst, amely állítása szerint nem volt más, mint a női csontváz első ábrázolása.¹ Meglepő bejelentés, tekintve, hogy Andreas Vesalius és a modern anatómusok megfigyelés és boncolás alapján már a 16. század óta rajzoltak emberi csontvázakat. Noha Soemmerring elsőség iránti igénye kissé eltúlzott, valóban ő volt a női csontváz egyik első ábrázolója. Illusztrációjának jelentősége azonban túlmutat a sorrend kérdésén. A női csontváz ábrázolásával Soemmerring részese lett annak a 18. századi mozgalomnak, amelynek célja a nemi különbségek meghatározása és újrafogalmazása volt az emberi test minden egyes pontján. A 18. században a modern orvostudomány végleg győzedelmeskedett a nedvkórtan fölött, mely a nőnek hosszú ideig sajátos fizikai és lelki alkatot tulajdonított. A francia és német orvosok az 1750-es évektől a nemi különbségek pontosabb leírását követelték meg. Felfedezni, leírni és meghatározni a nemi eltéréseket az emberi test minden egyes csontján, izmán, erén és idegén: ez lett az anatómia tudományának elsődleges kutatási feladata. Ennek a nemi különbségeket feltáró, szélesebb körű kutatásnak a részeként jelentek meg a női csontváz első ábrázolásai 1730 és 1790 között Angliában, Franciaországban és Németországban.

De mi is terelte a figyelmet a női csontvázra a 18. században? Talán a tudományos objektivitás „tisztasága” ihlette meg a női csontok ábrázolóit? Vagy inkább a szélesebb társadalmi mozgalmak következtében növekedett meg az érdeklődés a női test anatómiája iránt? Van-e összefüggés a női egyenjogúságért indított 18. századi mozgalom és egyes anatómusok azon törekvése között, hogy a nők „alsóbbrendűségét” élettani alapon is kimutassák?

Azt szeretném bebizonyítani, hogy a női csontváz első ábrázolásai akkor jelentek meg az európai tudományban, amikor felébredt az igény a nők helyének kijelölésére a társadalmi struktúrában. A tudományos közvélemény érdeklődésének iránya egyáltalán nem volt esetleges: az anatómusok a test azon részeire koncentráltak,

---

¹ SOEMMERRING, 1796. Köszönöm a Francis A. Countway Libraryben található Boston Medical Library Rare Book Collection (Harvard University) személyzetének szíves segítségét a cikk anyagának összegyűjtésében. Szintén köszönet a Woodrow Wilson Foundation Charlotte Newcombe Fellowship Programjának, amely támogatást nyújtott a kézirat előkészítéséhez. Köszönet illeti továbbá azon barátaimat és kritikusatimait – Robert Proctor, Margaret Rossiter és Hal Cook –, akik elolvasták a korábbi változatokat.

amelyek később politikailag jelentőssé váltak. Amikor Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux d'Arconville francia anatómus 1759-ben kiadta a női csontvázról készült rajzait, a női koponyát kisebbnek, a női medencét pedig nagyobbak ábrázolta, mint a férfit.² E fejlemények hátterében azonban korántsem csak a test anatómiai pontossággal való ábrázolásának újonnan megjelenő követelménye állt. A kisebbnek rajzolt női koponya annak igazolására szolgált, hogy a nők intellektuális képességei alacsonyabbak a férfiakénál. A nők „eredendően” alacsonyabb rendű értelmének tudományos eszközökkel való megmérését érvként használták fel közösségi szerepvállalásuk megakadályozására a közigazgatásban és a kereskedelemben, a tudományban és az oktatásban. A szélesebb medence hasonló módon bizonyította azt, hogy a nők természetes rendeltetése az anyaság, ami a családi tűzhely őrzésére és az otthon körüli teendők elvégzésére predesztinálta őket.

A „természetnek” kulcsszerep jutott a szabadelvű politikai gondolkodás felemelkedésében. A 17–18. század folyamán a természetfilozófusok, úgymint Locke és Kant, megkísérelték természeti alapokra helyezni a társadalmi normákat.³ A „természetes emberi ész és az emberi méltóság” felé fordulás jelentős filozófiai alapot teremtett az egyén szabadsága és egyenlősége érdekében folytatott vitákhoz. Amikor azonban a nők kértek egyenjogúságot, elutasították őket.

Témánk szempontjából fontos megérteni, hogyan igazolta a nők polgárjogának megtagadását a liberális gondolkodás a 18. században. A természetfilozófiai gondolkodás szerint a természetes jogok létének tényét csak a természeti egyenlőtlenség bizonyításával lehetne megrendíteni.⁴ Montesquieu például a *Perzsa levelekben* így teszi fel a döntő kérdést: „*Vajon a természet törvénye [loi naturelle] aláveti-e a nőt a férfinak?*”⁵ Úgy tartották ugyanis, hogy a természet és a természeti jog felette áll az emberi politikának. Ezen szemlélet szerint a természetben fennáll egyfajta rend, s ez képezi a jól szervezett *polisz* alapját.⁶ Amennyiben ugyanis a társadalmi egyenlőtlenségeket a liberális gondolkodás keretein belül kívánták igazolni, természet-tudományos bizonyítékra volt szükség, mely megmutatta, hogy az emberi természet nem változatlan, hanem koronként, fajonként és nemenként különbözik.

A 18–19. század folyamán a nő *természetének* tanulmányozása a tudományos érdeklődés homlokterébe került. Megerősödött az a tendencia, amelynek értelmében a tudományt a társadalmi kérdések döntőbírójának tekintették, ami azzal az ígérettel kecsegtetett, hogy az olyan hevesen vitatott társadalmi problémákra, mint a nők jogai és képességei, a tudomány hűvös szentélyében található a megoldás.

---

² D'Arconville egyike volt annak a néhány nőnek, akik a 18. századi Franciaországban anatómiával foglalkoztak. Művét Jean-J. Sue neve és oltalma alatt jelentette meg.

³ Lásd CASSIRER, 1951. Lásd még BLOCH-BLOCH, 1980.

⁴ Noha a „természetes emberi egyenlőség” iránti érdeklődés és a valóságban létező rabszolgaság, illetve a női alárendeltség ellentétének összeegyeztetése csak a francia és amerikai forradalmak után vált sürgetően szükségessé, a dilemma már Locke-nál is megjelenik. Lásd HARRIS, 1968. 80–107., STANTON, 1960. 1–15.

⁵ MONTESQUIEU, 1981. 87. [A teljes mondat a következőképpen hangzik: „*Az aztán már más kérdés, vajon a természet törvénye aláveti-e a nőt a férfinak.*” – A ford.]

⁶ Ezen a ponton lásd ROSE-KAMIN-LEWOTIN, 1984. 63–81., BLEIER, 1984. 49.

Amikor azonban a modern tudomány először fordította „tárgyilagos” tekintetét a nő tanulmányozása felé, rögtön megmutatkozott az a paradoxon, amely mindmáig megfertőzi a nők és a tudomány kapcsolatát. A női „természetet” és képességeket ugyanis egy olyan közösség tanulmányozta, amelyből csaknem teljesen hiányoztak a nők (és minden, ami nőies).⁷ Ebből adódóan kevés lehetőség nyílt a nők előtt arra, hogy a tudomány módszereit használva korrigálhassák vagy cáfolhassák a női „természetről” kialakult álláspontot. Amikor a tudomány a 19. század folyamán társadalmi elismertségre tett szert, komoly hátrányba kerültek a társadalmi vitában mindazok, akik nem tudták állításaikat tudományosan alátámasztani. Így jött létre a modern tudomány történetének egyik központi paradoxona: a nőket (és a nőies értékeket) túlnyomórészt kirekesztették a tudományból, annak eredményeit pedig gyakran a nők kirekesztésének igazolására használták.

Már most hangsúlyozni szeretném: nem az a célom, hogy a továbbiakban csökkenteni próbáljam a férfi és nő közötti fizikai különbségeket, hanem hogy elemezzem a 18. századi nemi kutatásokat körülvevő társadalmi és politikai körülményeket. Ezt a tanulmányt viszont, mely elsősorban a női csontváz első ábrázolásaira koncentrálok, általánosabb problémák szemléltetésére is felhasználom. Miért került a nemi különbségek vizsgálata a tudományos érdeklődés középpontjába adott időszakokban, és milyen politikai következményekkel járt ez a különbözőség? Ez utóbbit, mint látni fogjuk, a 18. században elsősorban arra használták, hogy erősen eltérő szerepeket jelöljenek ki a férfiak és a nőknek a társadalmi hierarchiában. A század folyamán számos anatómus vélte úgy, hogy a nők a természeti hierarchiában is alacsonyabb fokon állnak, mint a férfiak, divatba jött a nők szellemi szintjét a gyermekekéhez és a primitív népekéhez hasonlítani. Társadalmi értékük fizikai jegyek alapján történő meghatározásával az anatómusok biztos és egyszerű megoldást reméltek találni a „nőkérdésre”.

A nemi különbségek és a modern anatómia kezdetei, 1600–1750

„L'esprit n'a point de sexe.”

François Poullain de la Barre⁸

Az ember nemi különbségeinek meghatározása nem a modern kor vívmánya. Az ókorban Hippokratész, Arisztotelész és Galénosz is olyannak festette le a nők természetét, hogy azzal teljesen mértékben igazolják a nők alacsony társadalmi státuszát.⁹ Arisztotelész amellet érvelt, hogy a nő hidegebb és gyengébb, mint a férfi, nincs benne elég hő a vér felforrósításához, és így a lélek megtisztításához. Galénosz a hippokratészi négy nedv kórtana szellemében úgy vélte, hogy a nő hideg és nedves, szemben a férfival, aki meleg és száraz, a férfi tevékeny, a nő pedig tunya. Ezek az

⁷ Lásd SCHIEBINGER, 1984.

⁸ „Az észnek nincs neme.” POUILLAIN DE LA BARRE, 1673. 59.

⁹ Lásd POMEROY, 1975., HOROWITZ, 1976. 183–213., LLOYD, 1983. 58–111.

ókori orvosi feltételezések kevés módosítással beépültek a középkori gondolkodásba, és még a 17. század nagy részében is uralták a nyugati orvosi irodalmat.¹⁰

A 16. században megszülető anatómia tudománya előtt állt az a lehetőség, hogy megváltoztassa a nők fizikai és lelki alkatáról kialakult ókori képet. Paul Hoffmann és Ian Maclean azt állították, hogy a 16–17. századi medicinában létezett egy korlátozott mértékű feminista mozgalom.¹¹ 1645-ben J. P. Lotichium, a rintelni német egyetem orvosprofesszora, áttekintve ezt a feminista irodalmat azt hangoztatta, hogy a nők fizikai lénye tökéletes, és a férfikkal egyenrangú emberként kellene kezelni őket.¹² 1673-ban Poullain de la Barre francia feminista kifejezetten orvosi érvekkel támasztotta alá a nők társadalmi egyenlőség iránti igényének jogosságát. A nők – írja – ugyanazokkal az érzékszervekkel rendelkeznek, mint a férfiak: szemük ugyanolyan tisztán lát, fülük ugyanolyan pontosan hall, kezük ugyanolyan ügyes. És a fejük is – folytatja – ugyanolyan, mint a férfiaké. „*A legprecízebb anatómia sem fedezett fel különbséget azon a részen [a fejen] férfi és nő közt, mindegyikük agya egyforma, ahogy emlékeztük és képzeletük is.*”¹³ Az angol feminista Mary Astell hasonló módon igazolta a nők észbeli képességeit: „*Ha létezik is bármi tökéletlenség a nőben, az nem lehet a testben (amennyiben hitelt adhatok a tanult orvosok véleményének), mivel nincs eltérés azon szervekben, melyeknek bármilyen kapcsolatuk vagy befolyásuk van az elmére.*”¹⁴

Bár volt némi feminista pezsgés a reneszánsz korában és a kora újkori orvosi körökben, mindez csekélynek mondható. Mindent összevetve a 16–17. századi anatómusok nem szenteltek különösebb figyelmet a nemi különbségek kérdéskörének. Ahogy Hilda Smith rámutatott, mindazoknak, akiket manapság a 17. századi angol medicina vezető alakjainak tekintünk – Thomas Willis, Thomas Sydenham, William Harvey –, igen kevés mondanivalójuk volt a nőkről vagy az emberi test nemi különbségeiről. Ezekkel a kérdésekkel csak olyan marginális helyzetben lévő nőgyógyászati tanulmányírók foglalkoztak, akik a galénoszi tradíciókat követték.¹⁵ Maclean továbbá rámutatott arra, hogy bár a reneszánsz orvosok azt hitték, szembe helyezkednek minden ókori szaktudással, valójában csak vegyítették a nőről kialakult galénoszi és felvilágosult tanokat. Az ókori tudásba vetett megingathatatlan hit szinte bárminemű felfogásbéli változtatást lehetetlenné tett a nők természetével kapcsolatban.¹⁶ Ezen időszak anatómusai nem vonták teljesen kétségbe a galé-

---

¹⁰ Az ókori és középkori orvosi szemléletmód folytonosságára lásd BULLOUGH, 1973. 487., O'FAOLAIN–MARTINES, 1973. 130–139., KING, 1974. 7–32., MACLEAN, 1980.

¹¹ HOFFMANN, 1977., MACLEAN, 1980.

¹² LOTICHIMUM, 1645. Első ajánlás és 15.

¹³ POUILLAIN DE LA BARRE, 1673. 60.

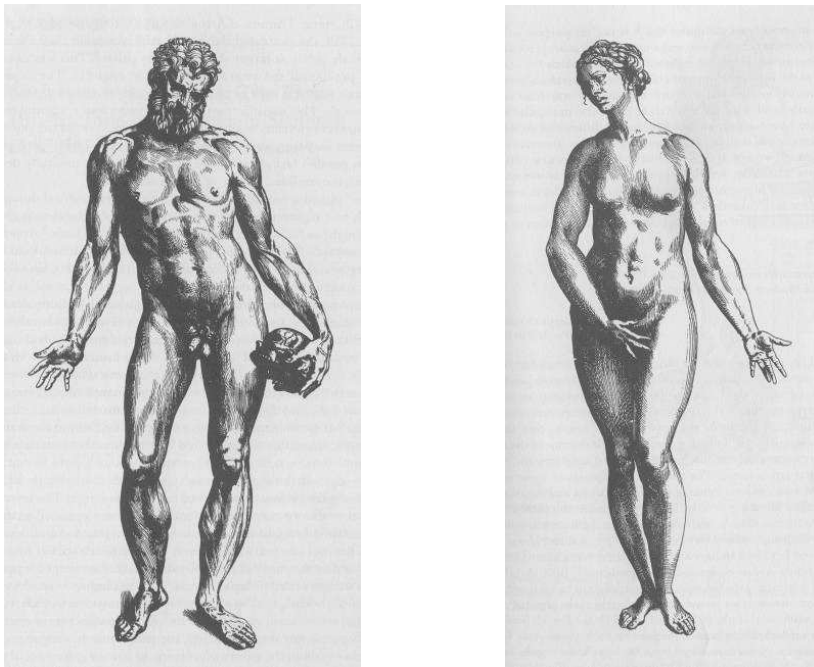
¹⁴ ASTELL, 1696. 12–13.

¹⁵ SMITH, 1976. 98. Harvey fejtegetéseit a nő szaporodásban betöltött szerepéről lásd MERCHANT, 1980. 155–162.

¹⁶ MACLEAN, 1980. 29. Maclean megjegyzi továbbá, hogy még ha az orvosok fel is hagytak az arisztotelészi elmélettel, miszerint a nő tökéletlen férfi, arról továbbra is meg voltak győződve, hogy alacsonyabb szellemi képességekkel bír. MACLEAN, 1980. 35.

noszi korpusz nőikkel szemben táplált nézeteit, és nem alakítottak ki alapvetően új nézőpontokat a nemi különbségekről sem.

Andreas Vesalius munkássága, akit a modern anatómia atyjának tekintenek, a régi és az új attitűdök ezen összefonódását jelképezi.¹⁷ Felfogása szerint a nemi különbségeknek csak külső jegyei vannak. Vesalius nem hitte, hogy ezek a nedvekből származnának – ahogyan az ókorban gondolták, mint ahogy azt sem, hogy megtalálhatók a csontváz szintjén – ahogy azt a modern gondolkodók tartották. Az emberi test felépítéséről szóló nagy művének kivonatában, az *Epitomában* Vesalius egy-egy meztelen férfi és női testet ábrázol, amelyeken a testek körvonalával, valamint a kétfajta szaporítószervvel jelöli a különbséget (1. és 2. ábra).¹⁸

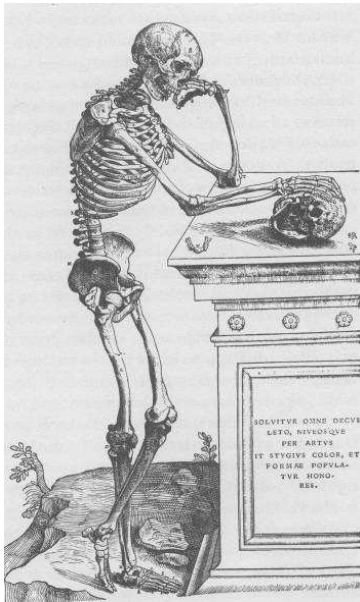
1-2. ábra

Andreas Vesalius: Férfi és női akt. (VESALIUS, 1543b.)

Férfi és női aktjaihoz járul még egy külön csontváz is, amelyet „emberi” csontváznak nevez (3. ábra). Eme elképzelésével, miszerint egyetlen „emberi” csontváz ad formát mind a férfi, mind a női testnek, Vesalius nem tulajdonított nemiséget az „emberi” test csontjainak. Noha jegyzeteiben világossá tette, hogy a csontvázat egy 17-18 éves fiúról mintázta, mégsem adott nemet csontvázának.

¹⁷ További példák a régi és új attitűdök összefonódására: LAURENS, 1593., BAUHIN, 1604., CROOKE, 1615.

¹⁸ VESALIUS, 1543.

3. ábra

Andreas Vesalius: Az emberi test csontjai az 1-2. ábrával megegyező méretarányban. (VESALIUS, 1543b.)

Bár Vesalius elutasította azt az ókori nézetet, hogy a nemi különbségek az egész testet áthatják, elfogadta viszont azt a szintén ókori vélekedést, miszerint a női nemi szervek alacsonyabb rendűek. *De corporis humani fabrica* című művében magáévá tette Galénosz azon nézetét, hogy a női nemi szervek hasonlítanak ugyan a férfi nemi szerveihez, de tökéletlenek, mivel fordítva és belül helyezkednek el.¹⁹ Vesalius nemcsak elfogadta ezt a nézetet, de kiváló szemléltető ábrát is készített Galénosz elképzeléséről (4. ábra).

A kora újkori anatómusok közömbösnek mondható hozzáállása a nemi különbségek kérdéséhez nem abból fakadt, hogy nem ismerték a női testet. Elég csak egy pillantást vetni a 14–17. századi anatómiai ábrázolásokra, s kiderül, hogy valójában boncoltak nőket. Az 1363-as *Codex Montpellier* egyik illusztrációja egy női test boncolását ábrázolja.²⁰ Egy 1560-ban kibocsátott francia rendelet megköveteli a bábáktól a nők boncolásán való részvételt, hogy ezáltal kellőképpen megismerkedjenek a nő anatómiájával, és tanúskodhassanak magzatelhajtási perekben.²¹

4. ábra

Andreas Vesalius: Fiatall nő méhe, vaginája és külső nemi szervei. Ez az illusztráció nem a férfi nemi szervekkel való egyezés bemutatására készült. (VESALIUS, 1982.)

¹⁹ Galénosz nézete szerint a női nemi szervek megfeleltethetők a férfi nemi szerveinek, azonban „tökéletlenebb és – úgy mond – csonkák”. A kellő hó hiánya miatt rekednek benn a testben. „Képzeld csak magad elé bármelyik esetet[...]. Képzeld el, hogy a férfi nemi szerve befordul a testbe és áthelyeződik a végbélnyílás és a húgyhólyag közé. Ha ez megtörténne, a herezacskó szükségszerűen a méh helyét foglalná el, kívül két oldalán a herékkel. A pénisz lenne a létrejött üreg nyaka, a pénisz végén levő bőr – ahogy mostanában nevezik, a fityma – pedig a külső női nemi szerv maga. [...] Valójában nincs egyetlen része sem a férfi nemi szervek, amely [az előzőek során – A ford.] ne változtatta volna meg teljesen a helyét, mivel a nőben belül elhelyezkedő részek a férfiben kívül vannak. [...] Na már most, miként az ember a leg-tökéletesebb az állatok között, éppígy van az emberek között is, azaz a férfi tökéletesebb a nőnél, és eme tökéletesség határtalan mértékű hőjének következménye, a hó ugyanis a természet legfőbb eszköze. [...] A nő – a férfihoz viszonyítva – szaporító szerveit illetően a legtökéletlenebb. Ezek még magzat korában belül fejlődnek ki a nőben, de a hó hiányában nem tudnak kiemelkedni és a test külsején elhelyezkedni.” GALÉNUS, 1968. 628–630. Lásd még FISCHER-HOMBERGER, 1979.

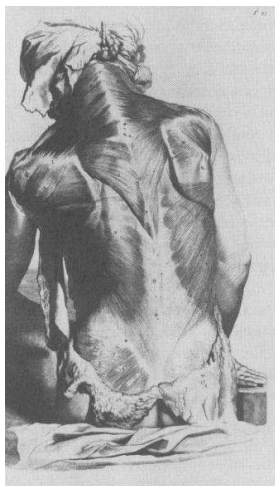
²⁰ Lásd WEINDLER, 1908. 41. 37. ábra. Lásd még WOLF-HEIDEGGER-CETTO, 1967.

²¹ CAMPBELL HURD-MEAD, 1938. 358–359.

Vesalius 1543-as *De corporis humani fabrica* című művének címlapján egy nyilvános színházi boncolás látható férfiak és kutyák nyüzsgő tömege, valamint egy magányos majom előtt, és a boncasztalon, a kés alatt egy nő fekszik.²² Vesalius női nemi szervekről készült rajzainak legalább kilenc boncoláson kell alapulniuk. Női tetemekre azonban nehéz lehetett szert tenni, közülük legalább egyhez lopással jutott. Amint hírért vették, hogy egy bizonyos szerzetes szeretője meghalt, Vesalius és segítői elragadták a sírboltból a holttestet.²³ E módszer általános gyakorlat maradt elég hosszú ideig: William Cheselden angol orvos 1713-ban arról tudósít, hogy női tetemek boncolásánál a tetemekhez „kivégzésekkor és egy utcalány hirtelen halálával” jutott hozzá.²⁴

A kora újkori anatómusok nemi különbözőségek iránti közömbössége azonban egyáltalán nem vezetett a tanulmányozott test deszexualizálásához. Ellenkezőleg, a 19. századig felboncolt tetemek nemét kifejezetten ábrázolták vagy a genitáliák, illetve a mellek által, vagy pedig vállig érő hajjal a nők, illetve szembetűnő szakállal a férfiak esetében.²⁵ A 17. század végén a németalföldi anatómus, Godfried Bidloo készített egy metszetsorozatot, amelyen egyedülállóan pontosan ábrázolja a felboncolt tetem nemét. Bidloo „élethű” ábráin mindig látszik a tetem neme. Férfi és női testeket használt válogatás nélkül, hogy a test különféle részeit ábrázolja. Bidloo metszeteinek 1698-as, William Cowper által jegyzett kiadásában feltűnik egy női alak is az emberi felsőtest izmait bemutató sorozatban (5. ábra).²⁶

Vesaliushoz hasonlóan Bidloo és Cowper is a férfi és a nő közötti két legjelentő-

sebb eltérésre koncentrált: a testalkatra és a szaporító szervekre. 1697-ben Cowper lemásolta Bidloo rajzait a Belvedere-i Apollóról és a Medici Vénuszról azért, hogy ábrázolja a férfi és a női test közötti szimmetriai és aránybeli különbségeket (6. és 7. ábra). Cowper úgy találta, hogy „a női váll keskenysége a legszembetűnőbb: a férfi vállszélessége kétszerese az arcáénak, a csípője pedig másfélszerese, míg a nőnél éppen ellenkezőleg, az arc másfélszerese a vállszélesség, és kétszerese a csípő. Másodszor a clavícula, avagy kulcscsont és általában véve az izmok sem hasonlítanak a nőben és a férfiban, minél fogva az egyik körvonala, ahogy a festők hívják, jelentősen eltér a másiktól.”²⁷

5. ábra

William Cowper: A hát izmai. (COWPER, 1737. 27. metszet)

²² VESALIUS, 1543. Címoldal.

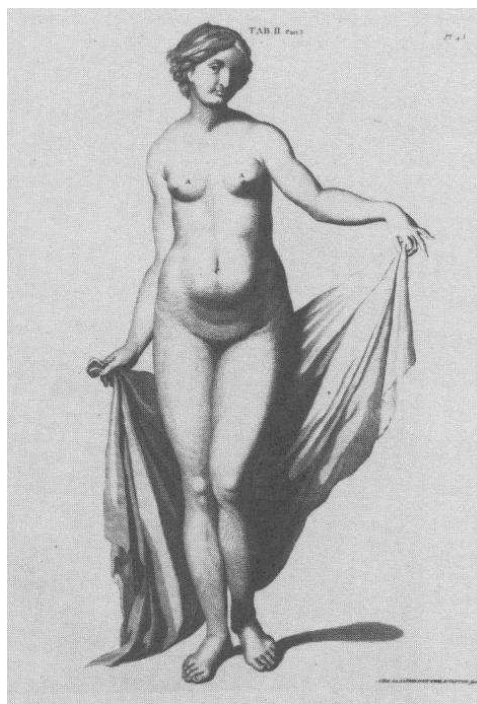
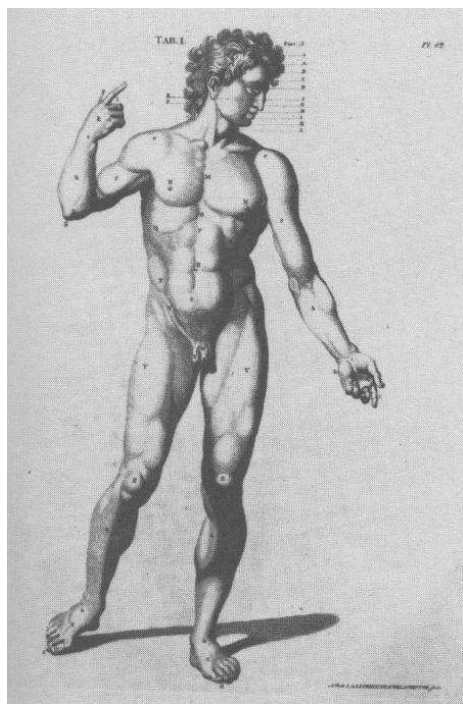
²³ SAUNDERS-O'MALLEY, 1950. 170. Nehéz volt beszerezni a női tetemeket, de a férfiakéit is. Egy történet szerint Vesalius meglátta egy akasztott férfi tetemét, amely egy fáról lógott le. Alkonyatig várt, majd visszatért és levágta onnan.

²⁴ CHESLEDEN (1713), 1795. 276.

²⁵ Az illusztrátor egész egyszerűen azt rajzolta, amit látott. A szörzeten és a melleken kívül gyakran azokat a köteleket is lerajzolták, amelyeket boncoláskor a test rögzítésére használtak.

²⁶ COWPER, 1737. [Govard Bidloo műve (*Anatomia Humani Corporis*) 1685-ben jelent Amsterdamban. Cowper az ő metszeteit használta először 1698-as, Oxfordban megjelent művében. – A ford.]

²⁷ COWPER, 1737. Kommentár a 2. metszethez.

6–7. ábra

William Cowper: Férfi és női akt. (BELL, 1788. 42–43. metszet)

Bidloo nem élőkről mintázta az alakjait, hanem klasszikus szobrokról, mert szerinte ezeken „a legarányosabb férfi és női testet örökítették meg a régiek”. Vénusz megkülönböztetett részei a keble és a nemi szervei. Cowper nem valamiféle mélyebb szerkezeti eltérésnek tulajdonította a férfi és női alkat közti különbséget: „sem a teljes vázban, sem pedig a részek belső szerkezetében” nincs különbség. A férfi és nő kinézete közti eltérés szerinte inkább abból ered, hogy „a nő bőre alatt nagy mennyiségű zsír található”.²⁸

Természetesen az is igaz, hogy a 16–17. században a tudomány fősodrának anatómusai – Vesalius, Bidloo, Cowper –, a testalkatra és a nemi szervekre vonatkozó eltéréseken túl más helytálló megállapításokat is tettek a férfi és női test közti különbségekről. Cowper például észlelte, hogy a nők bőre puhább és pajzsmirigyük is nagyobb. De egyelőre kevés olyan próbálkozás történt, amely a test minden részére kiterjesztette a nemi különbségek ábrázolását. A csontvázak rajzai voltak hivatottak bemutatni az emberi test csontjait, bár ezek többnyire férfiak testéről készültek.

²⁸ COWPER, 1737. Kommentár a 2. metszethez. Harvey azt is megjegyzi, hogy nők „mintha prémes köpönyegbe” öltöznének. A bőr alatti vastag zsírréteg a magyarázat jó kedélyükre. „A férfiak – írja – szikárok, [...] természetük pedig melankolikus. A zsír több szempontból is hasznos. [...] A bőséges táplálkozás eredménye, és elősegíti az egészséget.” HARVEY (1616), 1964. 53.

A nemiség több, mint felszínes különbség

„A nemi különbségek nem pusztán a szaporító szervekre korlátozódnak, hanem átjárják az egész szervezetet. Az élet egésze hordoz feminin vagy maszkulin jegyeket.”

J. J. Sachs²⁹

A 18. század folyamán és a 19. század első éveiben alapvető váltás következett be a nemi különbségek meghatározásában. Az 1750-es évektől kezdve zömmel Franciaországban és Németországban jelentek meg olyan szakmunkák, melyek a nemi eltérések pontosabb felvázolását tűzték ki célul. Edmond Thomas Moreau 1750-ben kiadott egy vékonyka könyvet Párizsban, *Egy orvosi kérdés: vajon a genitáliákon kívül van-e más különbség a két nem között?*³⁰ címmel. 1775-ben Pierre Roussel francia orvos azt róttta fel kollégáinak, hogy a nőt, nemi szervei kivételével, a férfihoz hasonlóan tekintik. „A nemiség lényege – mondta – nem korlátozódik egyetlen szerve, hanem kisebb-nagyobb mértékben az összesre kiterjed.”³¹ 1788-ban Jakob Ackermann német anatómus kijelentette, hogy a nemi eltérések jelenlegi meghatározása nem kielégítő. Kifogásolta, hogy jelentős orvosok nem foglalkoztak a női test leírásával. „Nemi eltéréseket mindig is megfigyeltek ugyan, de leírásaik önkényesek” – hangsúlyozta.³² Kétszáz oldalas könyvében – melyben a csontokon, testszőrzeten, szájon, szemeken, hangon, véredényeken, verejtékezésen és az agyon szemlélteti a különbségeket – Ackermann a nemi különbségek „karakterisztikusabb” leírására hívja fel a figyelmet. Arra biztatja az anatómusokat, hogy vizsgálják a test legalapvetőbb részeit, hogy felfedezhessék „*azt a lényegi nemi különbséget, amelyből az összes többi is ered*”.³³

²⁹ SACHS, 1830. 1.

³⁰ MOREAU, 1750.

³¹ ROUSSEL, 1775. 2. Ez később gyakori témává vált. Dr. G. Jouard szintén hasonló álláspontot fejtett ki JOUARD, 1804. 3., 36. Carl Ludwig Klose német orvos szintén egyetértett azzal, hogy nem a méh teszi nővé a nőt. Hangsúlyozta, hogy még azok a nők is megőrzik feminin vonásait, akiknek eltávolították a méhét. KLOSE, 1829. 28–30.

³² ACKERMANN, 1788a. (latin kiadás) és 1788b. (német kiadás) 2–5. Végig a német kiadást használtam.

³³ ACKERMANN, 1788b. 2–5. Nem csak az anatómusok kutatták a nemek közti különbségeket. Az orvosok is igyekeztek azonosítani azokat az alapvető kémiai összetevőket, amelyekben a férfi és nő közti különbségek gyökereznek. A nemi eltéréseket a vérben lévő oxigén és hidrogén arányából (Ackermann), a test savasságának mértékéből (Mitchill), vagy az oxigéntartalomnak a szén mennyiségéhez való arányából (Karl Burdach) vezették le. Olykor a nemi különbségek modern meghatározásai feltűnően hasonlítottak a régi galénoszi tradíciókra. 1808-ban Dr. Johann Christian Rosenmüller a Physikalisch-Medizinischen Sozietät zu Erlangen [Erlangeni Természettudományi és Orvosi Társaság – A ford.] előtt tartott előadásában kijelentette, hogy a nemi szervek a magzati fejlődés legkorábbi szakaszában se nem férfiasak, se nem nőiesek. Szerinte ez a nemek közti kontinuitás azt jelenti, hogy a férfi és női nemi szervek között nagy hasonlóságnak kell lennie. Rosenmüller ezt a gondolatot összekapcsolta a nedvkörtán egy átdolgozott változatával. ROSENMÜLLER, 1810. A galénoszi nézet szerint a hő határozza meg a nemiséget: ha a jobb here melegebb, mint a bal, akkor hímnemű utódot eredményez. A 18. század végén felfedezték, hogy a vérben eléggő oxigén termeli a hőt. Rosenmüller úgy gondolta, hogy a nem a magzatban lévő oxigén mennyiségétől függ. A petében túlsúlyban van az oxigén, a

Az anatómusok női test iránti érdeklődését részben szélesebb kulturális folyamatok alakították. A népességnövekedéssel kapcsolatos merkantilista érdekek szerepet játszottak az anyaság 18. századi felértékelődésében,³⁴ ez utóbbi pedig alapvetően megváltoztatta a méhről alkotott orvosi nézeteket.³⁵ A 18. század előtt a méh sokszor vált természetbölcséleti élcelődések céltáblájává. Platón úgy jellemezte, mint egy állatot, amely képes önállóan mozogni.³⁶ Démokritosz ezer betegség okaként hivatkozott rá. Baglio úgy vélte, a nők minden betegséget kétszer kapnak el a méhük miatt.³⁷ Galénosz – és egy ideig még Vesalius is – azt híresztelte, hogy a méh oldalából szarvak nőnek ki (8. ábra).³⁸ Mivel az anyaság köré lassacskán kultusz szerveződött, az anatómusok is elvetették azt a nézetet, miszerint a nő nem más, mint „tökéletlen férfi” vagy a természet torzszülöttje.³⁹ Az anatómusok, mint például Jacques-Louis Moreau, a nőket sokkal inkább zseniálisan megalkotott lényeknek tekintették, akiknek elsődleges célja hozzájárulni az emberi faj fenntartásához – tulajdonképpen sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy azt a férfiak teszik.⁴⁰ A nőorvoslás történetét áttekintve Carl Ludwig Klose 1829-ben lemondott a férfi és a női nemi szervek összevetéséről, mely véleménye szerint Arisztotelésztől Albrecht von Hallerig foglalkoztatta a természettudósokat. Klose úgy érvelt, hogy a nő legfontosabb nemi szervének, a méhnek nincs a férfiban megfelelője, így a férfi szervekkel való összehasonlítása értelmetlen.⁴¹

---

spermiumban viszont hidrogénből van többlet. Ha egyesülésükkor az oxigén kerül túlsúlyba, akkor a „nem nélküli” csíra hímnemű lesz, ha hidrogénből van több, akkor nőnemű, ha pedig egyformák az arányok, akkor hermafrodita. Lásd JÖRG, 1831. 6. skk. Rosenmüller az oxigén-hidrogén arány segítségével magyarázta a nemi szervek külső vagy belső kifejlődését. Mint írta: „Az oxigéntöbblet miatt fejlődnek ki a férfi nemi szervek kívül, míg a hidrogén túlsúlya a női nemi szervek belső kifejlődését okozza.”

³⁴ KNIBIEHLER–FOUQUET, 1983. 124. Lásd még BADINTER, 1980.

³⁵ Az anyaság kultuszáról lásd LEGATES, 1976. 21–39., DARROW, 1979. 41–65., BOVENSCHEN, 1979., CORRADO POPE, 1980. 215–236., RISSE-STUMBRIES, 1980., BADINTER, 1980., MYERS, 1982.

³⁶ „Épp így a nőknél az anyaöl és anyaméh ugyanezen okokból olyan, mint valami gyermekszülésre vágyó élőlény. S ha kellő időn túl sokáig meddő marad, nehezen és bosszankodva viseli el: minden irányban bolyong a testben, eltorlaszolva a légzés kijáratait, nem hagy lélegezni s így végső szorultságba juttat, és mindenféle más betegségeket is okoz.” PLATÓN, 1984. 91c. Az ókorban számos alakban örökítették meg a méhet – volt teknős, göte, krokodil. SPEERT, 1973. 8.

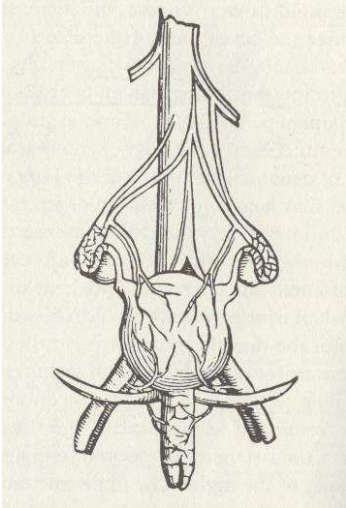
³⁷ ACKERMANN, 1788b. Függelék.

³⁸ Vesalius elképzeléséről lásd az eredetileg cím nélkül kiadott hat metszetét, mai nevén: *Tabulae anatomicae sex*. 1538. 87. tábla, 2–4. ábra.

³⁹ Ian Maclean sokkal korábbra keltezi a női nemi szervek átértékelésének kezdetét. Úgy találta, hogy 1600 után már nem gondolták azt egyik nemről sem, hogy a másik nem tökéletlen és csonka változata, és szerinte a 16. század végére a legtöbb anatómus felhagyott a galénoszi összehasonlításokkal. MACLEAN, 1980. 33. Galénosz szemléletmódja azonban még a 18. században is rendületlenül kitartott olyan szerzők műveiben is, mint Diderot Franciaországban és Rosenmüller Németországban. Jelentős természettudósok – köztük Georges-Louis Buffon – még 1749-ben is azt gondolták, hogy a női petefészkek valójában heregolyó. BUFFON, 1749. 264.

⁴⁰ MOREAU, 1803. 68–69.

⁴¹ KLOSE, 1829. 28–33.

8. ábra

Andreas Vesalius: A női szaporító szerv. (VESALIUS, 1982.)

A 18. századi anyakultusz arra ösztönözte az orvosokat, hogy a nőt nemileg tökéletesnek tekintsék. Ha viszont a méhet tökéletesnek fogadják el, akkor akár azt is lehet állítani, hogy a nők élettanilag is tökéletes lények? Ez a hipotézis szabad utat nyitott például Poullain de la Barre vagy Astell és mások előtt a 17. században, akik úgy gondolták, hogy a fizikailag tökéletes nő lényegében társadalmilag is egyenrangú a férfival. A vita azonban nem ért véget ezen a ponton. Ha a méhet saját jogán ugyan egyedülálló és tökéletes szervnek tekintjük is, akadhatnak még olyan egyéb nemi különbségek, melyek épp ellenkezőleg, a nőnek a férfival szembeni, természet adta alsóbbrendűségére utalnak.

A nemi különbségek iránti szélesebb érdeklődés részeként jelentek meg az első női csontvázabrázolások Angliában, Franciaországban, valamint Németországban 1730 és 1790 között. A csontvázat, mint a test legszilárdabb részét „alaprajzként” akarták használni, izmokat, ereket és idegeket rajzolva rá. 1749-ben Bernhard Siegfried Albinus anatómus a következőket írta: „*Ki kell választanom valamit [...] kiindulásnak vagy alapnak, amire az alakot felépítem. És ez lenne a csontváz, amely a test része és az izmok alatt fekszik, először ennek vonalait kell lerajzolnom, hogy biztos és természetes irányt mutasson a többinek.*”⁴²

Ha azonban nemi különbségek vannak a csontvázon, akkor a nemi identitás kérdése többé nem arról szól, hogy a nemi szervek „felagathatók” a semleges emberi testre, ahogy Vesalius gondolta, hanem át kell járnia minden izmot, eret és szervet, amelyet a csontváz kapcsol össze és formál.

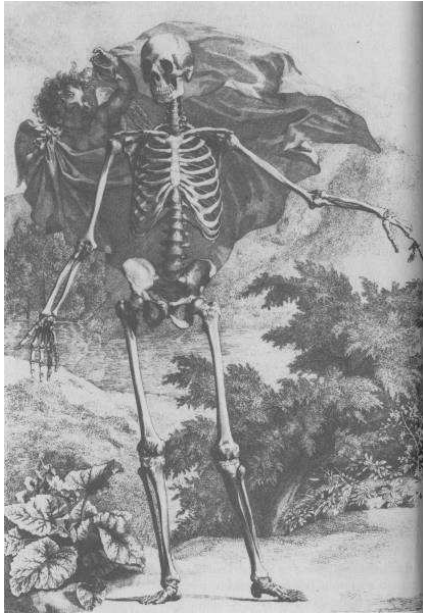
1734-ben Bernhard Albinus döntő jelentőségű illusztrációt készített az emberi csontvázról, amelynek legalább háromnegyed évszázadig nem akadt párja (9. ábra).⁴³ A fáradságos munka három hónapig tartott. Három különböző nézőpontból rajzolta le a csontvázat – előlről, oldalról és hátulról –, „*nem szabadon, ahogy megszokott, hanem valódi mérték után [...] és testről testre gyűjtve az adatokat, a szabályoknak megfelelően létrehozva egy „átlagot”, melyen így a valódi igazság mutatkozik meg. [...] Az összes [rajzot] lemértem, arányosan lekicsinyítettem [...] mint az építészek.*”⁴⁴ Létrehozva a lehetséges legtökéletesebb rajzot az emberi csontvázról (amely – mint leszögezte – egy férfitest alapján készült), Albinus így kesergett: „*Hiányzik egy női csontváz.*”⁴⁵

⁴² ALBINUS, 1749.

⁴³ A 17–18. században kisszámú anatómiai metszet létezett, és ezeket jól ismerte az európai anatómusok közössége. Ha megfelelően mutattak be egy testrészt, a metszetet sokszorosították és más anatómusok is használták.

⁴⁴ ALBINUS, é. n. 30–50. Idézi CHOULANT, 1920. 277.

⁴⁵ Albinus leírt egy női csontvázat *De sceleto humano* című művében, de illusztrációt nem mellékel. ALBINI, 1762. 126. fejezet.

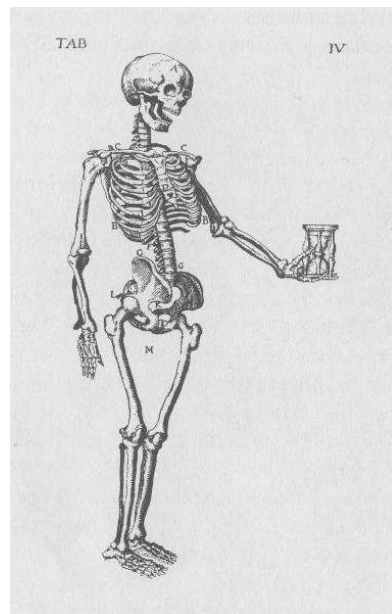
9. ábra
Bernhard Albinus: Az emberi test csontjai.
(ALBINUS, 1747. 1. metszet)

Albinus joggal panaszkodott arról, hogy a nő anatómiájának tanulmányozása 1740 előtt nem volt kielégítő. Az emberi csontváz tanulmányozása Vesalius és Bidloo óta alapvetően a férfi tanulmányozását jelentette. Csak egyetlen „nyers” nőicsontváz-ábrázolás jelent meg a 18. század előtt, Gaspard Bauhin rajza 1605-ben (10. ábra).⁴⁶ Albinus panaszát ötven évvel aztán megszületett a női test alapvető anatómiai leírása. Az egyik első rajz a női csontvázról 1733-ban Angliában készült (William Cheselden), további kettő Franciaországban 1753-ban (Pierre Tarin)⁴⁷ és 1759-ben (d'Arconville), egy pedig Németországban 1796-ban (Soemmering).

Noha ezen rajzok mindegyike a női csontvázat szándékozta ábrázolni, nagyon sok mindenben különböztek egymástól.

Az egyik legkorábbi leírást a női csontokról 1726-ban Alexander Monro, edinburgh-i anatómiaprofesszor mellékelte *Az emberi csontok anatómiája* című írásához. „Végezve a csontok jellemzésével [...], [hogy] ebből a témából semmi se maradjon érintetlenül – írja – a férfi és a női csontváz megkülönböztető jegyeit is szükséges hozzáfűzni.” Az Arisztotelész óta létező hagyomány alapján Monro a nőt tökéletlennek és deviánsnak írja le, a férfi testet használva az arányosság mintájául: „A nők csontjai gyakran tökéletlenek, természetük sajátos testrészeik miatt különbözik a férfi erőteljes természetétől, amelyet korábban már leírtunk anélkül, hogy a női test sajátosságait részletesen számba vettük volna, mely sajátosságokat – az értekezés rendjének felborítása nélkül – nem lehet feltüntetni mindenütt, ahol megjelennek. Ezért inkább azt választottam, hogy itt, a függelékben foglalom őket össze.”⁴⁸

10. ábra
Gaspard Bauhin: Egy női csontváz csontjai és porcai. (BAUHIN, 1605. 4. metszet)

⁴⁶ BAUHIN, 1605. 247. 4. metszet.

⁴⁷ TARIN, 1753. 23. metszet.

⁴⁸ MONRO, 1726. 341. Függelék.

Monro funkcionalista érveléssel magyarázza el, hogy mely három „ok” alakította ki „a női csontok különlegességét”. A gyenge alkat következtében „a női csontok [...] arányaikban rövidebbek, mint a férfiéi, mert izomerejük nem olyan nagy”. Az ülő életmód miatt „kulcscsontjuk görbülete enyhébb, mert karjaikat kisebb erő húzza előre, amit a mi európai asszonyainknál – és különösen az előkelőknél – még tovább gátol öltözkük is”. A gyermek kihordásának, vagyis a szülési funkciónak köszönhetően nagyobb és erősebb a női medencetájék, „helyet és táplálékot biztosítva zsenge magzatuknak”. Monro nevezetesen úgy találta: „A keresztcsont erősen kifelé fordult, hogy megnövelje a medencét. A farkcsont mozgékonyabb, és kevésbé hajlik előre, megkönnyítve a szülést. [...] A szeméremcsontok, a medencecsont és a keresztcsont kisebb felületen kapcsolódik össze, ami az egyenesebb keresztcsonttal együtt szélesebb átjárót biztosít a gyerek áthaladásának születésekor.”⁴⁹ Monro adta az egyik legelső leírást a női test csontjairól négy oldalas függelékében, de leírását nem egészítette ki ábrákkal.

A női csontvázról készült legkorábbi rajzok egyike William Cheselden 1733-as munkája. Ez merőben új keletű érdeklődés volt a részéről, *Anatómia* című művének 1713-as kiadása ugyanis még nem tartalmazott hasonlót. Cheselden a bidlooi hagyományt követve összemért egy csomó férfi és női csontvázat, hogy összehasonlítsa őket a művészileg ábrázolt ideális férfi és nő alakjával. A női csontváz rajza „ugyanolyan méretarányban” készült, „mint a Medici Vénusz”, a férfié pedig ugyanolyan méretben és pózban, mint a Belvedere-i Apolló.⁵⁰

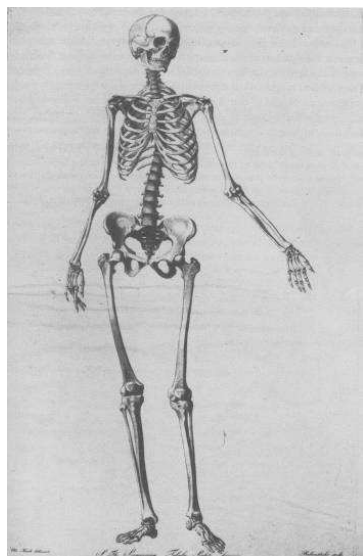
Szöveg és kép együtt jelent meg a női csontváz francia interpretációjában, amely 1759-ben látott napvilágot, és csaknem fél évszázadon keresztül foglalkoztatta az orvosok képzeletét. Azon ritka ábrázolások egyike, amelyet női anatómus készített. Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux d’Arconville, aki a Jardin du Roi-n tanult anatómiát, boncolások alapján készítette a képeket Monro *Anatómiájának* általa fordított francia kiadásához.⁵¹ Metszeteit Jean-J. Sue, az *Académie royale de Chirurgie* (Királyi Sebészeti Akadémia) tagjának támogatásával adta ki. D’Arconville neve nem is szerepel a kötetben, és az illusztrációkat is többnyire Sue-nek tulajdonították.⁵²

⁴⁹ MONRO, 1726. 340–344.

⁵⁰ CHESELDEN, 1733. 34–35. metszet.

⁵¹ D’Arconville-t (1720–1805) jól ismerték kortársai. Széles körben publikált: D’ARCONVILLE 1843a és 1843b, továbbá Peter Shaw kémiairol szóló művének francia fordítása. Lásd MICHAUD, 1843.

⁵² D’Arconville szerepe az *Ostéologie* megjelentetésében tisztázatlan. A címlap alapján a mű Sue alkotása: *Traité d’Ostéologie, traduit de l’Anglois de M. Monro, Où l’on ajouté des Planches en Taille-douce, qui représentent au naturel tous les Os de l’Adulte & du Foetus, avec leurs explications, Par M. Sue, Professor & Démonstrateur d’Anatomie aux Ecoles Royales de Chirurgie, de l’Académie Royale de Peinture & de Sculpture* (Csonttani értekezés, Monro úr angol művének fordítása, a felnőtt és a magzat csontjait természetes teljességükben ábrázoló rézmetszetekkel és magyarázatokkal kiegészítve, melyeket Sue úr készített, aki a Királyi Festészeti és Szobrászati Akadémia Királyi Sebészeti Iskoláján az anatómia tárgy professzora és előadója) (Párizs, 1759). Sue fia, Jean-J. saját neve alatt újra kiadta a metszeteket: SUE, 1788. Nagy-Britanniában Andrew Bell és John B. Barclay szintén Sue-nak tulajdonítja a metszeteket. Lásd Andrew Bell: *Anatomica Britannica: A System of Anatomy; Illustrated by Upwards of Three Hundred Copperplates, from the Most Celebrated Authors in Europe.* (Anatomica Britannica: Anatómiai rendszertan. Háromszáznál is több rézmetszettel illusztrálva, melyeket a leghíresebb európai szerzők készítettek.) BELL, 1788., John

11. ábra
Samuel Thomas von Soemmerring: Női csontváz.
 (SOEMMERRING, 1796.)

1796-ban Samuel Thomas von Soemmerring német anatómus alkotta meg a rivális női csontvázat (11. ábra).⁵³ Bár d'Arconville (Sue) munkáját ismerték Németországban, Soemmerring kritikusan úgy magasztalták teljesítményét, mint ami „olyan úrt tölt ki, amely mostanáig fennállt az anatómiában”.⁵⁴ Félreértészetlenül Albinus óhajára válaszolva, Soemmerring éveket töltött a női csontváz ábrázolásának tökéletesítésével, és úgy vélte, olyannyira „teljeset és pontosat” alkotott, hogy méltó társa a nagy Albinus férfialakjának. Modellnek egy húszéves mayence-i asszony csontvázat választotta, aki már túl volt egy gyermekszülésen.⁵⁵ Soemmerring összevetette műveit a Medici és a Drezdai Vénusz ókori szobrával is, hogy a nő általános érvényű ábrázolását hozhassa létre. Szándéka szerint ugyanis a csontváz nem egy konkrét nőt volt hivatott ábrázolni, hanem – ahogy Ludwig Choulant megfogalmazta – „a leggyönyörűbb normát, ami az életben csak létezhet, s mindezt a teljes női csontszerkezet eltérő nemi jellegzetességeinek alaposan megfigyelt minuciózus pontosságával”.⁵⁶

Barclay: *The Anatomy of the Bones of the Human Body, Represented in a Series of Engravings, Copied from the Elegant Tables of Sue and Albinus.* (Az emberi test csontjainak anatómiája, Sue és Albinus kitűnő lemezei alapján készült metszetsorozaton ábrázolva.) BARCLAY, 1829. A szakirodalom jelen álláspontja szerint d'Arconville készítette a fordítást, Sue pedig az illusztrációkat, lásd például DUMAITRE, 1978. 285.

Bár nem találtam olyan kéziratot vagy levelet, amely megvilágítaná d'Arconville rejtélyes részvételét az *Ostéologie* megalkotásában, úgy vélem, hogy fordítóként és az illusztrációk felülvizsgálójaként is számolni kell vele. Két dolog alapján jutottam erre a következtetésre. Először is az *Ostéologie* bevezetőjében a fordító és az illusztrátor egy és ugyanaz. A fordító egyes szám első személyben mondja: „A metszetek a szemem előtt készültek, és sokat közülük többször is újrarajzoltam, hogy kijavítsam a kisebb hibákat.” A második bizonyíték arra, hogy d'Arconville vezető szerepet játszott az *Ostéologie* publikálásában az, hogy a mű bevezetője összegyűjtött művei egyik kiadásába is bekerült.

Azért ilyen zűrzavaros d'Arconville szerepvállalása, mert – miként Pierre-Henri-Hippolyte Bodard megfogalmazta – mindig gondosan igyekezett megőrizni névtelenségét. BODARD, 1810. xxvi-xxx. D'Arconville keményen kritizálta kora nőtársadalmát, különösen azon tagjait, akik (szerinte) hiúan kérkedtek irodalmi teljesítményükkel; lásd erről egyik értekezését: D'ARCONVILLE, 1775.

⁵³ SOEMMERRING, 1796. A metszet megjelenésének dátuma a következő források szerint 1797: CHOULANT, 1920., CALLISEN, 1843. 353. és a *The Dictionary of Scientific Biography* Soemmerring-szócikke. Én a Countway Library-ben található első kiadást használtam: N. N., 1796.

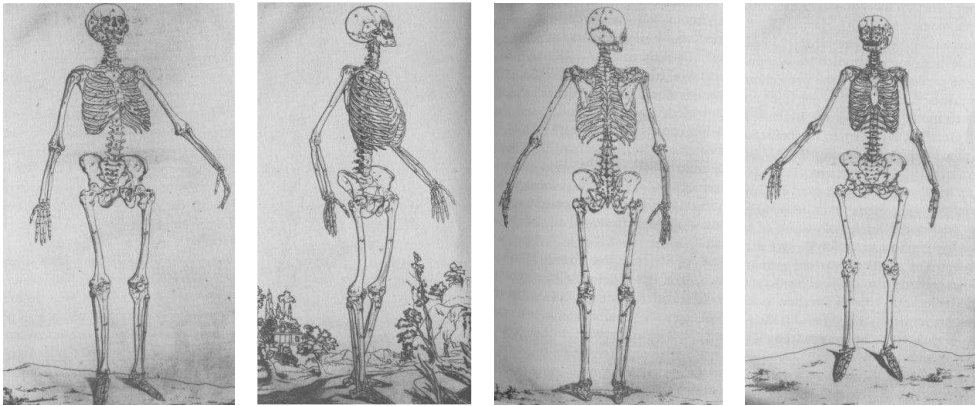
⁵⁴ N. N., 1797. 17–18.

⁵⁵ Akkoriban a nők nem az első menstruációjuktól kezdve számítottak érettnak, hanem csak 18-20 éves koruktól, első gyermekük születése után. Lásd JÖRG, 1831. 6. skk.

⁵⁶ CHOULANT, 1920. 306–307.

Bár d'Arconville és Soemmerring ugyanazokat a pontossági kritériumokat alkalmazták a női csontváz természet utáni megrajzolásokor, az eredmény mégis sokban különbözik. D'Arconville/Sue rajzán a koponya a testhez viszonyított arányaiban (helytelenül) kisebb, a medence viszont sokkal szélesebb, mint egy férfié, a bordák pedig túlzottan vékonyak és szorosan összezártak. A metszetéhez írott magyarázatban d'Arconville a női mellkast szűkebbnek, a gerincet görbébbnek, a combokat és a medencét terjedelmesebbnek írja le a férfiénál.⁵⁷ Soemmerring női csontvázánál ezzel ellentétben a mellkas arányaiban ugyan keskenyebb, mint a csípő, de nem számottevően. Ackermann érvelése szerint a női csípő azért tűnik szélesebbnek a férfiénál, mert a nők felsőteste keskenyebb, így az összehasonlításnál úgy tűnik, hogy a nők csípője mindkét oldalon kiáll.

A d'Arconville-féle csontváz tulajdonképpen arányai miatt figyelemreméltó. A koponya rendkívül kicsi, a mellkas túl szűk, amittől a medence nagyon szélesnek tűnik (12., 13., 14. és 15. ábra).

12-14. ábra

[Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux d'Arconville:] Férfi csontváz előlről, oldalról és hátulról (SUE, 1759. 1-3. metszet)

15. ábra

[Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux d'Arconville:] Női csontváz rajza csak elülső nézetből, a férfi csontvázától való eltérések bemutatására. (SUE, 1759. 4. metszet)

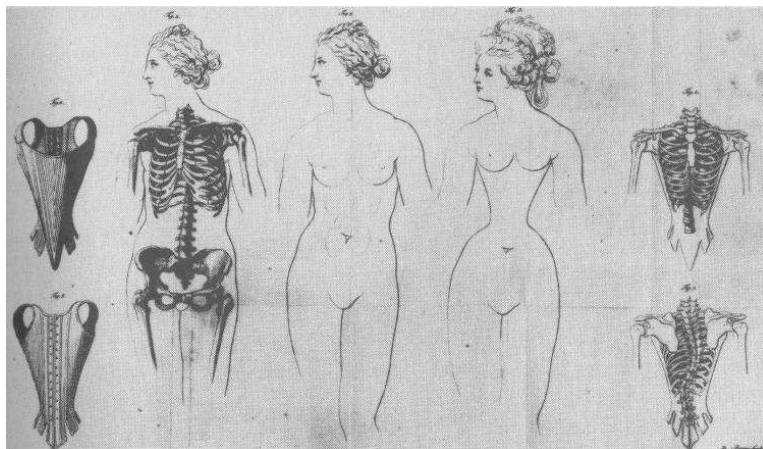
D'Arconville kétségtelenül vagy azt a kulturális felfogást szándékozott hangsúlyozni, hogy a szűk mellkas a nőiesség jele, vagy olyan nőt választott rajza modelljének, aki egész életében fűzöt viselt (16. ábra).

Jókorra vita bontakozott ki arról, hogy milyen is a női csontváz pontos formája. Túlzásai dacára Nagy-Britanniában a d'Arconville/Sue-féle ábrázolást részesítették előnyben.⁵⁸ Soemmerring csontvázát ezzel szemben „pontatlanságai” miatt támadták. John Barclay edinburgh-i orvos azt írta róla, hogy „bár tetszetősebb és elegánsabb [mint a Sue-féle csontváz], és a mintázás, a szobrászat és a festészet kiválóságai ajánlják,

⁵⁷ SUE, 1788. Magyarázat a 4. metszethez.

⁵⁸ BELL, 1788.

de a [férfi és női csontváz] szándékolt összevetéséhez semmivel nem járul hozzá”.⁵⁹ Soemmerringet különösen a mellkasnak a csípőhöz viszonyított aránytalan ábrázolása miatt kritizálták: „A női mellkas sokkal kisebb, mint Soemmerring rajzán, hiszen köztudott, hogy a nők kevésbé megerőltető életmódja nem kíván erőteljes légzést. [...] A medence, és egyedül ennél érzékelhető a női csontváz jellegzetes és különleges jegyei, Soemmerring rajzán pontatlanul kicsi.”⁶⁰

16. ábra

Samuel Thomas von Soemmerring: A fűző hatásai. (SOEMMERRING, 1793.)

Az orvosok arra a következtetésre jutottak, hogy Soemmerring művész ugyan, de nem anatómus. Jacques-Louis Moreau francia orvos azonban Soemmerring női csontvázról ábrázolását tartotta a legnagyobb szerűbbnek készült, és a nő természetrajzáról szóló kétkötetes művében ennek alapján formálta meg saját csontvázát is.⁶¹

*

De hogyan is értelmezhetjük ezeket a nézetkülönbségeket? Vajon hitelesen ábrázolta a női testet a csontváznak akár a legpontosabb illusztrációja is? A 18. századi anatómiai ábrázolás eszménye a tökéletes pontosság volt. Albinus *Account of the Work* című művében leírja, milyen körültekintően tartósította ecetes vízzel a férfi csontvázat, hogy ne száradjon ki, és ne torzuljon el az alakja a rajzolás három hónapja alatt. Bár az anatómusok természetűségre törekedtek az ábráikon, a testet azonban igyekeztek a lehető legszebb és legáltalánosabb formában megörökíteni. Albinus tudatosan az átlagos, ugyanakkor eszményi test vonásait igyekezett meg-

⁵⁹ BARCLAY, 1829. Kommentár a 32. metszethez. Barclay Soemmerring művének megjelenését évenként 1787-re tette.

⁶⁰ BARCLAY, 1829. Kommentár a 32. metszethez.

⁶¹ Bár Moreau megdicsérte Soemmerring munkáját, saját művében a női csontváz rajza nem mutat hasonlatosságot Soemmerringével. Túlzottan széles medencéjével érdekes módon inkább d'Arconville metszetére hasonlít. MOREAU, 1803. 95.

ragadni, szemben a konkrétumok megörökítésével. „Az a véleményem – mondja –, hogy amit a Természet, a legfőbb mester alkotott, nagy gonddal és józan ésszel kell megrostálni, hogy a végtelen változatosságból kiválaszthassuk a legjobb elemeket.”⁶²

Az emberi test állítólag „egyetemes” ábrázolásai a 18. századi anatómiában valóban kulturális értékekkel voltak átítatva. A 9. és 11., valamint a 12-15. ábrákon látható férfi és női csontvázak két sorozata nem egyszerűen a férfi és a nő testének csontjait ábrázolják, hanem céljuk az, hogy bemutassák és reprezentálják a kor eszményét a férfiaságról és a nőiességről. Albinus „testről testre” gyűjtögette az adatokat illusztrációihoz, aztán kiválasztott egy „tökéletes” csontvázat mintául. A természet „megrostálásának” kritériumait is felfedte, amelyeket a férficsontváz rajzolásokor alkalmazott: „Mivel a csontvázak nemcsak kor, nem, termet és a csontok tökéletessége tekintetében különböznek egymástól, hanem hasonlóképpen eltérő jellegzetességekkel bírnak erőben, szépségben és alkatban, kiválasztottam egyet, amelyen felfedezhetők mind az erő, mind pedig a mozgékonyosság jegyei, egészében kecses, ugyanakkor nem túl törekeny, így sem nem fiatalosan vagy nőiesen gömbölyded és karcsú, sem pedig ezek ellenkezője, azaz nem durván darabos és otromba.”⁶³

Ackermann nemi különbségeket bemutató könyvéhez írott előszavában Joseph Wenzel beszél azokról a nehézségekről, amelyekkel az anatómusok szembenéznek, amikor modellt választanak munkájukhoz. Megjegyzi, hogy a nemek határozott élettani elkülönítése lehetetlen, mert a férfi és a női testek számtalan variációja folytonosságot hoz létre a nemek közt. Mint írja, tulajdonképpen találhatunk „nőies” koponyát, agyat és mellkast férfiakban is. Wenzel ezután meghatározza a nőiesség alapvető kritériumát, amit műve kiindulási pontjának tekint: „Gyakran megfigyeltem, hogy az egyébként minden részletében legszebb és legasszonyosabb testek közül az a test nőé, amelyben a test többi részéhez képest arányaiban a medence a legnagyobb.”⁶⁴

Soemmerring – Albinushoz hasonlóan – rajzaiban pontosságra és egyetemesre törekedett. Mindent megpróbált, hogy „amennyire csak lehet, megközelítse a természetet”. Viszont úgy látta, hogy az orvosnak mindig a legtökéletesebb és legpompásabb példányt kell modellül választania.⁶⁵ A „legpompásabb példány” azonosítása és kiválasztása során Soemmerring meg akarta határozni a szépség kritériumait. Szerinte állandó kutatás és elvonatkoztatás útján meghatározott normák nélkül lehetetlen eldönteni, hogy mely esetek térnek el a tökéletestől.⁶⁶ Nagy gondossággal választotta ki a női csontváz rajzához az „ideális” modellt: „Legfőképpen alig vártam, hogy találjak egy olyan női testet, amely nemcsak fiatalsága és termékenysége miatt felel meg, hanem végtagjai is harmonikusak, szép és kecses, olyan, amilyennek a régiiek Vénuszt képzeltek.”⁶⁷

A női testről készült ábrázolásaikban az anatómusok azon festők nyomdokain haladtak, akik „lerajzoltak egy csinos arcot, és ha történetesen akadt rajta valami hiba, azt a

⁶² Idézi CHOULANT, 1920. 277.

⁶³ ALBINUS, 1749.

⁶⁴ Idézi ACKERMANN, 1788b. 5–7.

⁶⁵ CHOULANT, 1920. 302.

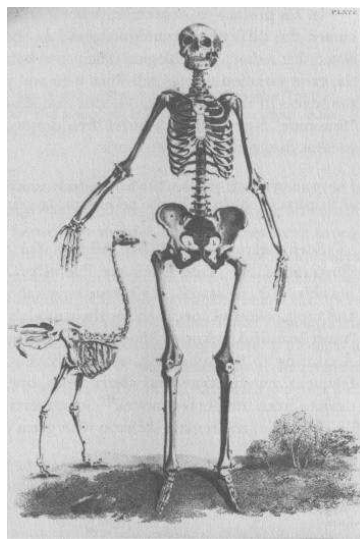
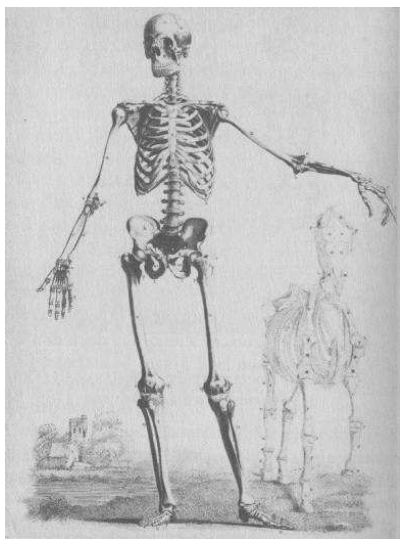
⁶⁶ CHOULANT, 1920.

⁶⁷ SOEMMERRING, 1796. Kommentár a metszetekhez.

képen kijavították".⁶⁸ A 18. századi anatómusok szintén „kijavították” a természetet, hogy ábrájuk passzoljon a férfiasság és a nőiesség kibontakozó eszményéhez.

*

Az emberi csontok a 19. századra a férfiasság és a nőiesség mind több jegyét vi-selték magukon. John Barclay edinburgh-i anatómus az összehasonlítás kedvéért 1829-ben összegyűjtötte az európai hagyomány legtetszetősebb ábrázolásait. A legszebb férficsontváznak Albinus rajzát választotta. Aztán az állatvilágra tekintve kiválasztott egy állati csontvázat is, melynek segítségével jobban rávilágíthatott a hímnemű csontváz megkülönböztető jegyeire. Jellegzetes ereje és mozgékony-sága miatt a ló volt az az állat, amelyet a legalkalmasabbnak talált a férfi csontváz sa-játosságainak szemléltetésére, (17. ábra). A legszebb női csontváznak Barclay a d'Arconville/Sue-féle kecses ábrázolást választotta. Ezt a nagy medencéjéről és a hosszú nyakáról elhíresült állattal, nevezetesen a struccal vetette össze (18. ábra).

17-18. ábra

John Barclay: A férfi csontváz összevetése a lóval. A női csontváz összevetése a struccal.
(BARCLAY, 1829. 1. metszet)

---

⁶⁸ ALBINUS, 1749.

*Mindenek mértéke a (fehér és európai) férfi:
a nők a gyermekekhez és a primitív népekhez hasonlatosak*

*„A pubertáshoz közeledve úgy tűnik a nő a férfinál
lassabban hagyja hátra primitív vonásait. Kényes és
éretlen, mindörökre megőríz valamit gyermeki alkatából.”*

Pierre Roussel⁶⁹

A nemi különbségekről szóló orvosi irodalom áradata egyáltalán nem mutatott apadó tendenciát a 19. század folyamán. Ahogy telt a század, egyes anatómusok kezdték azt hinni, hogy a férfi és nő teste közötti különbség olyan hatalmas, mint-ha a nő fejlődése megrekedt volna az evolúció egy alacsonyabb fokán. A csontváz megkülönböztető jellegzetességeinek – a koponyának és a medencének – felmérése számos anatómust arra a következtetésre vezetett, hogy a fehér nő mind az egyed-, mind a törzsfjlődésben elmaradt az európai férfi mögött. Úgy gondolták, hogy a nő sem a faj, sem az egyedek fejlődése szempontjából nem ért el az „emberi” fejlődés azon fokára, amelyet a fehér férfi képvisel.⁷⁰ Ezek az anatómusok – a fizikai és a társadalmi fejlődés terminusaival egyaránt élve – a gyermekek és a „primitívek” közé sorolták a nőket.

A 18. század végén és a 19. században a nem és a faj kategóriái egyre inkább társadalmi értékmérőkké váltak. Ugyanakkor ezek az értékfokozatok a tudományos közösség struktúráját is kezdték visszatükrözni. Mindazok, akik birtokában voltak a tudomány eszközeinek, a tökély mintaképének tartották magukat. A nőket nélkülöző, nagyrészt férfiakból álló tudományos közösség a nők anatómiája helyett a férfi anatómiáját tette a nők tanulmányozásának zsinórmértékévé. Hasonlóképpen a feketéket nélkülöző fehér tudományos közösség úgy tanulmányozta a feketéket, hogy a fehér férfit tekintette a tökély mintaképének.⁷¹ A tudomány gyakorlatából kirekesztve a nőknek és a feketéknek (nem is beszélve más csoportokról) kevés lehetőségük volt vitatni a tudósok feltevéseit.

A női csontváz d’Arconville/Sue- és Soemmerring-féle ábrázolása hosszan elnyúló vitát váltott ki a női koponya méretéről. Az intelligencia kérdése egyre fontosabb lett: a „természetes értelmet” egyre inkább a politikai jogok és a társadalmi lehetőségek előfeltételének tekintették.⁷² A koponya mérete és formája – az intelli-

⁶⁹ ROUSSEL, 1775. 6.

⁷⁰ Lásd GOULD, 1977.

⁷¹ Mind J. F. Blumbach, mind Pierre de Maupertuis a fehér bőrt tartották normálisnak, amelynek a fekete színű bőr csupán degenerált változata. Lásd GREENE, 1959. 224., 231.

⁷² Helkiah Crooke már 1615-ben elutasította Galénosz azon nézetét, hogy a herék lennének az emberi test legnemesebb részei. Arisztotelész elképzelésével is szembehelyezkedett, miszerint a szívben kéne tisztelni a test legfontosabb részét. Ezek helyett Crooke az agyat tartotta a legmagasabb rendű szervnek, mert működése sokkal „istenibb és nemesebb”, mint a szívé. Úgy ítélte meg, hogy – az új filozófia szavaival élve – az agy „megértés vagy felfogás képességének központja. [...] Az agynak kell adnunk a felsőbbiséget. [...] Minden érzés és szándékos mozgás belőle ered, a bölcsesség helye, az emlékezet, az ítélőképesség és a beszéd otthona, vagyis mindannak, ami az ember kiváltsága az

gencia mérésének lehetséges objektív eszközeként – központi szerepet kapott ebben a kontextusban. Hegel – F. J. Gall nyomán – úgy gondolta, hogy „a tulajdonképpeni szervek – ezek pedig az agyban vannak – itt kerekén fejezik ki a szellemet, ott szélesre ütik vagy laposra zúzzák”.⁷³ A frenológusok behatóan vizsgálták a férfiak és a nők, a fehérek és a feketék koponyáját, választ remélve a legvitatottabb kérdésre: vajon a nők és a „primitív népek” intellektuális képességei egyenértékűek-e a fehér férfiakéval.

A koponyaméretéről szóló vitát tovább árnyalta az a feltételezés, miszerint az intelligencia, ahogy a nemi identitás is, velünk született tulajdonság, és független a neveltetéstől. Soemmerring elvetette d’Arconville álláspontját, és a női koponyát a testhez képest ugyanolyan méretűnek rajzolta, mint a férfi esetében. Úgy találta, hogy a nők koponyája valójában *nehezebb*, mint a férfiaké, mármint abban az értelemben, hogy a női koponya a teljes testsúly nagyobb hányadát teszi ki (a testsúly hatoda a nőknél, nyolcada-tizede a férfiaknál).⁷⁴ Ebből Ackermann, aki egyébiránt Soemmerring tanítványa volt, arra következtetett, hogy a nők agya nagyobb, mint a férfiaké: „A nők ülő életmódjuk miatt nem rendelkeznek olyan nagy csontokkal, izmokkal, véredényekkel és idegekkel, mint a férfiak. Mivel az izmok mennyiségének csökkenésével megnövekszik az agy mérete, nem csoda, hogy a nők a férfiaknál sokkal járatosabbak a szellemi tevékenységekben.”⁷⁵

Az anatómusok közötti vita, hogy tudniillik d’Arconville/Sue vagy Soemmerring véleménye helyes-e a női koponya méretéről, Barclay 1820-as években megjelent munkájának köszönhetően jutott nyugvópontra. A nők koponyája testükhöz viszonyítva nagyobb a férfiakénál, de így van ez a gyermekeknél is. Barclay felfogása szerint ebből viszont nem következik szükségszerűen az, hogy a nők agya nehezebb és jobb teljesítményre képes, mint a férfiaké. A nagy koponya inkább a befejezetlen növekedés jele, semmint az intelligenciáé. 1829-ben Barclay a d’Arconville/Sue-féle ábrákat felhasználva közreadott egy csontváz-családot (19. ábra). Bár már a 18. század eleje óta készültek anatómiai ábrák gyermekekről és magzatokról, Barclay nevéhez fűződik férfi, nő és gyermek csontvázának együttes megjelenítése – „az összehasonlítás végett”. Kommentárjaiban Barclay Soemmerring szemére veti, hogy csak a férfi és a nő csontvázát hasonlította össze. A gyermek csontvázát Barclay azért ábrázolta, hogy „bemutassa: az a számos jellegzetesség, melyet [Soemmerring] női sajátásként írt le, egyértelműen megfigyelhető a magzati csontvázon”.⁷⁶ Barclay rámutatott, hogy a koponya testhez viszonyított arányának azonosságán túl a nőknél és a gyermekeknél is hasíték osztja ketté a homlokcsontot, mindegyikük

---

összes többi teremtmény fölött. Az agy a Háznép Fejedelme, a fej a faj értelme [...] igen, ez mind egyként az ő használatára és hasznára teremtett.” CROOKE, 1615. 45.

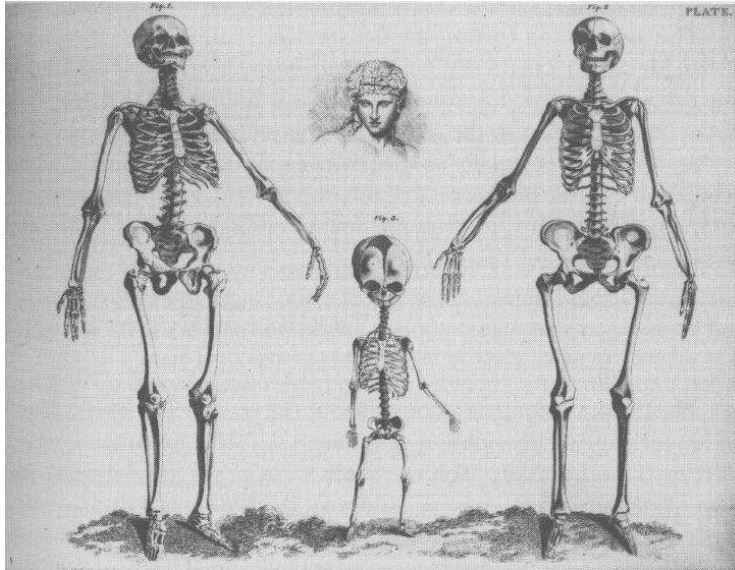
⁷³ HEGEL, (1807) 248. [Magyarul: Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai, 1979., 171. – A ford.]

⁷⁴ SOEMMERRING, 1800a. 61. szakasz, 82. Soemmerring szerint a nagyobb koponya nagyobb agyat rejt, amely nagyobb szellemi teljesítményre képes, következésképpen az intelligencia velünk született tulajdonság. SOEMMERRING, 1800b. 392.

⁷⁵ ACKERMANN, 1788b. 146.

⁷⁶ BARCLAY, 1829. Jegyzet a 32. metszethez.

csontjai kisebbek a férfiakénál, valamint a női mellkas, az állkapocsforma és a láb-méret is jobban hasonlít a gyermekekére, mint a férfiakéra. A nők egyetlen megkülönböztető jegye – állítja – a medencéjük: „Ez esetben [a medencénél] felhagyunk a hasonlóságok keresésével közte [a női csontváz] és a magzati csontváz arányai között; vagy más szavakkal: a hajdanán mindkettejükre [férfitra és nőre] jellemző közös jegyeiktől eltekintve szabályszerűen úgy találtuk, hogy [a medence] rendkívüli mértékben eltér a férfiéétől – a magzat medencéje hármuk közül arányaiban mindig a legkisebb, a nőé pedig a legnagyobb.”

19. ábra

John Barclay: „Csontváz-család”. (BARCLAY, 1829. 32. metszet)

A század közepére közkeletűvé vált, hogy a nőre úgy tekintsenek, mint egy gyermekre. *Das Weib und das Kind* (Az asszony és a gyermek) című, 1847-es művében E. W. Posner német orvos tette a legegységelműbb megállapításokat a nők és gyermekek közti fizikai hasonlóságról: „A nők végtagjai rövidek és gyengék, [...] és a végtagok rövideége okozza a női test kisebb méretét, s ez vezet a nő és a gyermek teste közti hasonlósághoz. [...] Miként a gyermeknél, a nő hasa is nagyobb és kerekesebb mellkasánál. [...] A törzs alakja, amely a férfi esetében alapjával felfelé álló piramist formáz, a nőnél fordított, a piramis csúcsa a vállak felé mutat, melyek kisebbek és keskenyebbek, míg a has széles alapot alkot, amelyből a még szélesebb és erősebb combok indulnak ki. [...] A női fej is a gyermekéhez hasonló. A finomabb csontszerkezet, a lágyabb, kevésbé élesen kirajzolódó arcvonások, a kicsi orr, a gyermeken kerekded arcforma világosan mutatja a hasonlóságot. [...] A női test idegei és véredényei is olyan finomak és aprók, mint a gyermekeké [...] és a bőr alatti vastag zsírréteg is gyermeki.”⁷⁷

⁷⁷ POSNER, 1847. 9–10.

Posner a nő és a gyermek teste közti hasonlóságokat azzal magyarázta, hogy mivel „a női nemi jellegek előbb alakulnak ki, mint a férfiak nemi jellegzetességei, még a személyiség teljes kifejlődése előtt [inkább 14, mint 18 éves korban], [...] ezért a nő megőrzi gyermeki kerekdedségét”. Míg a nő gyermekhez való hasonlítása önmagában nem jelentett negatívumot (a 19. században a gyermek az ártatlanságot, az üdeséget és a fiatalságot is jelképezte), Posner okfejtése azt sugallta, hogy a nők nem érik el a teljes emberi érettséget. Charles Darwinhoz hasonlóan Posner is azt feltételezte, hogy a fizikai, a szellemi és a kulturális fejlődésnek van egy egységes természeti hierarchiája, amelyben mindenfajta emberi lénynek megvan a maga helye. Posner világosan megmagyarázta, hogy az érettség mintaképe az európai férfi teste, ehhez képest méretnek meg a nők, a feketék és a gyermekek.

Mindazonáltal megjegyzendő, hogy a nők gyermekekkel való összevetése nem 19. századi újdonság volt. Párhuzamot vonva a nő és a gyermek anatómiája között, az anatómusok egy ókori eredetű, nőikkel szembeni előítéletet fogalmaztak meg a modern tudomány nyelvezetén keresztül. Az ókoriak – Zénokratész, Galénosz és Hermagorasz – magától értetődőnek gondolták, hogy a nő sohasem lehet több, mint gyermek.⁷⁸ Galénosz szerint a nők és a gyermekek is hideg és nedves testnedvekkel bírnak, ezért nem képesek uralkodni magukon. Arisztotelész egy csoportba sorolja a nőt, a gyermeket és a rabszolgát, amikor a *consilium* három állapotát vette sorra.⁷⁹ A bibliai hagyományban, amióta Isten hatalmat adott Ádámnak a nő és a gyermek felett, a férfi volt a háztartás feje. Annak bizonyítása a 19. század elején, hogy a nők élettanilag a gyermekekhez állnak közel, valójában ezeket a hagyományos előítéleteket fordította le a modern tudomány nyelvére. A gyermeki nő képze az európai házassági szokások egy bizonyos aspektusát is visszatükrözte. A 18. század végén ugyanis a középosztálybeli feleségek átlagosan tíz évvel voltak fiatalabban férjüknél,⁸⁰ így nem meglepő, hogy „gyerekesnek” tűntek hozzájuk képest.

*

Ismételten hangsúlyoznám, hogy nem állt szándékomban kisebbíteni a férfi és a nő közti fizikai eltéréseket, hanem inkább a nemi különbségek kutatásának társadalmi és politikai körülményeit akartam elemezni. Bár tényleg vannak azonosítható különbségek a nemek közt, ezeket gyakran eltúlozták. Ne feledkezzünk meg Wenzel 1789-es kijelentéséről, miszerint „mindkét nem egyes egyedi képviselői lényegesen eltérnek egymástól, vannak nőies alkatú férfitestek, és éppígy férfias alkatú nők

---

⁷⁸ KELSO, 1978. 213.

⁷⁹ „Mert hiszen másképp uralkodik a szabad ember a szolgán, másképp a férfi a nőn, másképp a felnőtt ember a gyereken.” Arisztotelész azzal igazolja a szolgák, nők és gyerekek alávetett helyzetét, hogy állítása szerint az ésszerűség alacsonyabb fokán állnak: „Pedig valamennyiükben megvannak a léleknek ama részei, ámde különbözőképpen. A szolgálóembernek egyáltalán nincs megfontoló képessége; az asszonynak van, de nem teljes értékű, s a gyermeknek is van, de még ki nem fejlett.” ARISZTOTELÉSZ, 1984. 1260a.

⁸⁰ ROSENBAUM, 1982. 288–289.

is”.⁸¹ Ugyanakkor számos fizikai különbség nem örökérvényű, hanem társadalmi meghatározottsággal bír.⁸² A 18. századi anatómusok újra meg újra rámutattak arra a tényre, hogy a nők alacsonyabbak és kevésbé termetesek, mint a férfiak. Csontjaik méretével magyarázták a nők kisebb termetét, ami a női gyengeség és érzékenység abszolút mutatójává vált. A legújabb kutatások szerint azonban az európai férfi és nő közti átlagos magasságkülönbség csökkent az elmúlt évszázadban. A magasság – legalábbis részben – a táplálkozástól függ. Számos kultúrában megszokott, hogy a nő vagy azt eszi meg, ami a férfi után megmaradt, vagy a férfinak adja a legjobb falatokat.⁸³

Még ha meg is szabadulunk azoktól a túlzásoktól, amelyek nagyban meghatározták a nyugati orvoslás nemi különbségekről szóló diskurzusát, akkor sem tehetjük semmissé a különbözőség tényét. Egyelőre azonban még nem tisztázott, mennyiben is számítanak egyáltalán ezek a különbözőségek. Miért kellett egy sor fizikai eltérést arra használni, hogy általuk szavatolják a társadalmi egyenlőtlenség rendszerét? Miért volt meggyőző oly sokak számára oly hosszú ideig az a gondolatmenet, miszerint a fizikai különbség szellemi és erkölcsi különbségeket rejt?

„A társadalmi egyenlőtlenség, mint természeti törvény”

„Isten és a természet törvényei a nőt a tudomány művelésére alkalmatlannak teremtették, és ez különösen érvényes a természettudományok, valamint a medicina területére.”

Theodor L. W. Bischoff⁸⁴

Miért vált a férfi és a nő összehasonlító anatómiája az orvostudomány kiemelkedő kutatási területévé a 18. század végére?⁸⁵ Jelen írásban azt kívánom bizonyítani, hogy a női csontváz első ábrázolásait az a törekvés hívta életre, amely megkísérelte meghatározni a nő helyét az európai polgári társadalomban és tudományban. A 19. századi tudományok abból az ismeretelméleti előfeltevésekből indultak ki, hogy a fizikai, vagyis a természeti bizonyítékoknál nem létezhet nagyobb bizonyosság, tehát a társadalmi elméletek is csak ezekre épülhettek. Ha számba vesszük, miként használták fel az anatómusok felfedezéseit, rögtön kiderül, mekkora szerepet is játszott a nemek anatómiai különbségeinek kutatása a nemi szerepek növekvő polarizációjának állandósításában az európai társadalomban.⁸⁶

A demokratikus irányzatok elterjedése a társadalmi rend átszerveződéséhez vezetett. A 18. században még nem volt világos, hogy mi lesz a nők szerepe az új

⁸¹ ACKERMANN, 1788b. 5.

⁸² Erről lásd LOWE, 1983.

⁸³ A 19. században a szegény asszonyok rendszeresen kevesebbet ettek, mint férjeik, mert több és jobb minőségű ennyivalót hagytak férjeiknek és gyermekeinek. CHAMBERLAIN, 1981. 107.

⁸⁴ BISCHOFF, 1872. 45.

⁸⁵ „A társadalmi egyenlőtlenség, mint természeti törvény” témáról lásd RIEHL, 1956. 3.

⁸⁶ A nemi szerepek polarizációjáról lásd HAUSEN, 1976. 363–393., DUDEN, 1977. 125–140., BLOCH, 1978. 237–257.

rendben. Már a 17. és a 18. század folyamán is küzdelem dúlt azok között, akik a nők teljes társadalmi egyenlőségét támogatták, illetőleg azok között, akik a nők alárendelt helyzetét próbálták tartósítani.⁸⁷ Néhány filozófus – mint például Rousseau – azt remélte, hogy sikerül szilárdan megalapozni a természetjogi elméletet, ha az emberi természetben elkülönítik a természeti részt a társadalmitól. Az *Emil*ben Rousseau egy feltételezett természeti állapotot és az összehasonlító anatómia által definiált emberi test természetét hívja segítségül, amikor a nemek közti természetes viszonyt kutatja.⁸⁸

Rousseau jellemről és a nemek neveléséről szóló írásai megnyitották az utat a modern preskriptív pedagógiai irodalom előtt.⁸⁹ Rousseau visszaretent a nyilvánosság francia nőkre gyakorolt hatásától, és a feminizmus felppezsdülésétől a francia forradalom alatt. Kikelt a női egyenjogúság mellett érvelők ellen, azt bizonygatva, hogy a nő nem egyenlő a férfival, hanem kiegészíti őt. Álláspontja kulcsfontosságú volt azon nézet elterjesztésében, hogy a nőket jellemző fizikai, erkölcsi és szellemi tulajdonságok a férfiakétól mérhetetlenül eltérő társadalmi szerepekre predesztinálják őket.⁹⁰ Rousseau számára a természetfilozófia célja kiolvasni a természet könyvéből mindazt, „ami az ő [a nő] faja és neme alkatának megfelel, hogy betölthesse helyét a dolgok fizikai és erkölcsi rendjében”.⁹¹

Akadtak persze olyanok is, akik szembehelyezkedtek a nők eltérő természetéről alkotott rousseau-i érvekkel, és inkább a nők társadalmi egyenlősége mellett álltak ki. A francia filozófusok közül Helvétius, d’Alembert és Condorcet a nők alacsonyabb szellemi képességeit alacsony iskolázottságukra vezették vissza.⁹² Ezt a felfogást vallotta az angol Mary Wollstonecraft, a francia Olympe de Gouges és a német Theodor von Hippel is, hogy csak néhány nevet említsünk.⁹³ A női alkatról szóló 18. századi vitákat a „neveltetés” (*nurture*) és a „természet” (*nature*) modern ellentétpárja keretezte.⁹⁴ Akik a női gyarlóságot „nevelési” problémának tartották, azok társadalmi és oktatási reformokról vizionáltak, ezáltal vélték ugyanis kiküszöbölhetőnek a nemek közti társadalmi egyenlőtlenséget. Akik viszont a gyarlóságot a nők „természetére” vezették vissza, elfogadták, hogy „minden úgy jó, ahogy van”.

Sokan fordultak az anatómia új felfedezése, a „nőkérdés” felé. Franciaországban főleg az az orvostudományi irányzat vált ismertté, mely szerint a természeti elem szorosan összekapcsolódik a lelkivel, ráadásul a „természetből” vett orvosi

⁸⁷ Lásd ROWBOTHAM, 1972., ALBISTUR-ARMOGATHE, 1977., BLOCH-BLOCH, 1980. 25–41., KELLY, 1982. 4–28., ROGERS, 1982., SMITH, 1982., SPENDER, 1982., BELL-OFFEN, 1983.

⁸⁸ ROUSSEAU, 1978. 325–326.

⁸⁹ Rousseau nézetei olyan széles körben ismertek, hogy úgy döntöttem, kevésbé ismert követőire összpontosítok. Rousseau kapcsán lásd MOLLER OKIN, 1979., BOVENSCHEN, 1979., EISENSTEIN, 1981. – különösen a 4. fejezet, ELSHTAIN, 1981., SCHWARTZ, 1984.

⁹⁰ BLOCH-BLOCH, 1980. 35.

⁹¹ ROUSSEAU, 1978. 325.

⁹² HELVÉTIUS, 1758., D’ALEMBERT, 1759., CONDORCET, 1986.

⁹³ WOLLSTONECRAFT, 1792., GOUGES, 1983. 105–109., HIPPEL, 1792.

⁹⁴ Egy ma is élő angol közmondás szerint: „*Nurture is stronger than nature*” [A nevelés legyőzi a természetet – A ford.]

érvek mind jobban behatoltak a társadalomról folyó diskurzus területére. Az *Enciklopédia* 1765-ös, csontvázról szóló szócikkének fele a férfi és női csontváz összehasonlításáról szól. Alaposan részletezi a különbségeket a férfi és a női koponya, a gerinc, a kulcscsont, a mellcsont, a farkcsont és a medence között. A szócikk pedig ezzel az akkoriban elfogadott frázissal zárul: „Mindezen tények bizonyítják, hogy a nő rendeltetése a szülés és a gyermekek táplálása.”⁹⁵

1775-ben Pierre Roussel orvos kiterjesztette a fenti üzenet értelmét. Szerinte ugyanis a férfi és a női csontváz közti különbségek igen nagy fontossággal bírnak. Mint írja, „a természet nyilatkozott meg azáltal, hogy különleges formát adott a nő csontjainak, hogy a nemek megkülönböztetése ne csak néhány felszínes jellemző alapján történjék, hanem talán egyenesen annyi eltérés alapján, ahány szerve csak van az embernek”.⁹⁶ A szellem vagy elme is a Roussel által említett szervek között van. Szerinte ugyanis az erkölcsi és a szellemi képességek ugyanolyan velünk született és tartós tulajdonságok, mint a csontok. Roussel vitatkozik azokkal az „írókkal”, akik szerint a nemek közti eltérések oka a szokásokban, a nevelésben vagy az éghajlatban rejlik.⁹⁷ Véleménye szerint inkább az orvostudomány csalhatatlan felfedezései adhatnak biztos alapot az erkölcsnek. A filozófia – írja – nem képes meghatározni az emberi lények erkölcsi erejét anélkül, hogy figyelembe ne venné a fizikai szervezet befolyását.⁹⁸

A német Soemmerring is úgy gondolta, hogy a nemi különbségek a „természetből”, és nem a „nevelésből” fakadnak. A „négerek” és az európaiak összehasonlító anatómiájáról írott könyvében beszámol a nők fizikai és erkölcsi alkatára vonatkozó megfigyeléseiről: „A fiú mindig uralkodni fog a lányon, noha nem tudja, hogy uralkodik, s még kevésbé tudja azt, hogy azért uralkodik, mert a teste szilárd és erős. Akkor is uralkodni fog, ha ugyanazt a táplálékot, szeretetet és ruhát kapja, mint a lány. Ritka lehetőségem adódott eme tény bizonyosságáról meggyőződni. D [...] G herceg egészen kis korától nővére oldalán nevelkedett. Erkölcsi és fizikai nevelésük minden tekintetben megegyezett. És mégis mindig szembetűnő volt a férfias és nőies jegyek különbözősége fizikai és lelki alkatukban. Ez tapasztalati tény.”⁹⁹

Johann Ziegenbien hirdette Soemmerring elveit a német iskolákban. Egy lányiskolai szülői körben tartott felolvasással kezdte meg előadássorozatát *A női természet, alkat és nevelés* címmel, egyetértve Soemmerring azon felfedezésével, hogy „már az embrionális fejlődés legkorábbi szakaszában is találni nemi eltéréseket. Hogy a fiúk

⁹⁵ N. N., 1765. Squelette (csontváz) címszó.

⁹⁶ ROUSSEL, 1775. 12.

⁹⁷ ROUSSEL, 1775. 22–23. A felvilágosodás kori környezetlélektan hívei és a nemi különbségek közötti kapcsolatról lásd JORDANOVA, 1980. 42–69.

⁹⁸ ROUSSEL, 1775. xvi. Roussel ezt a nézetet bizonyára Voltaire-től vette át. Jacques-Louis Moreau idézi Voltaire-t: „mindig a fizikai uralkodik a lelki felett”, MOREAU, 1803. 42. Rousselről lásd még LE DOEUFF, 1981–82.

⁹⁹ SOEMMERRING, 1758. ix. Nem meglepő, hogy Soemmerring a nőről is ír a fajokról szóló könyvében, ugyanis a fajra ugyanúgy tekintett, mint a nemre: mindkettő átítatja a szervezet egész életét. Mint írja: „Ha a bőrszín lenne az egyetlen különbség, akkor a négereket fekete európaiaknak lehetne tekinteni. A négerek azonban szemmel láthatóan annyira különböznek az európaiaktól, hogy túl kell tekinteni a bőrszínén.” SOEMMERRING, 1758. 2.

botot ragadnak, míg a lányok babát, [...]hogy a férfi irányítja az állam ügyeit, míg a nő az otthoni ügyeket intézi, mindez nem másnak a visszatükröződése, mint ami már csírájában benne van az embrióban”.¹⁰⁰

Az 1780-as és az 1830-as évek között Franciaországban és Németországban megjelent, nőknek szóló orvosi kézikönyvek szintén hasznosították a nemi különbségekről szóló új teóriákat. Ezek az egészségügyi könyvek nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a férfi és a nő közti fizikai különbségeket számításba kell venni a betegségek helyes kezelésekor. Azt is kiemelték, hogy mindkét nem jóléte attól függ, hogy sikerül-e olyan életstílust teremteniük maguknak, amely pontosan megfelel élettani felépítésüknek.¹⁰¹ E kézikönyvek szerzői a nő fizikai és lelki alkatát egy és ugyanazon dolognak mutatták be.¹⁰²

Akik úgy vélték, hogy az egyén jólétét a természettel „harmóniában” leélt társadalmi élet biztosítja, arra is gondoltak, hogy az ilyen életmód garantálja a társadalmi stabilitást. Carl Friedrich Pockels a női nem jellegéről írott 1806-os művében azt állítja, hogy a testi erőben mutatkozó különbségeket „a természet agyalta ki, hogy megteremtse a szükséges alapot a férfi, a nő és a család közt fennálló társadalmi rend biztosítására”.¹⁰³ Rousseau, Roussel, Georges Cuvier és Pockels rajzain a férfi és a nő tökéletes, ugyanakkor egymást kiegészítő lények. 1830-ban J. J. Sachs orvos azt fejtegette, hogy egymás fizikai kiegészítése miként vezetett a férfi és nő egymást kiegészítő társadalmi szerepvállalásához: „A férfi teste pozitív erőt sugároz, hangsúlyozva értelmét és függetlenségét, és felfegyverezve őt az állam, a művészetek és a tudományok világában való életre. A női test lágyságot és tapintatot sugároz. Tágas medencéjük miatt a nők az anyaságra teremtettek. A gyenge és lágy testrészek, a finom bőr a nő szűkebb tevékenységi körének, az otthonülésnek és a békés családi életnek a bizonyítéka.”¹⁰⁴

A pozitívizmus atyja, Auguste Comte szintén a nemek közti megfelelő viszonyt tartotta a szilárd társadalmi rend alapjának. Felfogása szerint a család szilárdsága a nő férfival szembeni természetes alárendeltségén nyugszik. A pozitív filozófia iskolája című művében megismétli azt az egyre markánsabbá váló felfogást, miszerint a nők sajátos társadalmi szerepe nem politikai, hanem biológiai kérdés: „A biológia igazi filozófiája, különösen Gall fontos tanai, tudományos megoldást kezdenek kínálni a nemi egyenlőség sokszor megéljenzett problémájára. Az anatómia és az élettan tanulmányozása bizonyítja, hogy alapvető, úgy fizikai mint lelki különbségek [...] különítik el mélyen egymástól [a nemeket].”¹⁰⁵ Még J. S. Millnek a női egyenjogúságról hangoztatott erkölcsi érvei sem tudták megingatni Comte-ot ebbéli nézetében.

¹⁰⁰ ZIEGENBIEN, 1808. 1.

¹⁰¹ Számos kézikönyv jelent meg a 18. század végén, 19. század elején a női betegségekről, köztük például ASTRUC, 1768., N. N., 1773., JÖRG, 1832., SACHS, 1830.

¹⁰² A nő lelki és fizikai jellemzőinek kapcsolatáról lásd KNIBIEHLER-FOUQUET, 1983., főként a 4. fejezetet.

¹⁰³ POCKELS, 1806. 6., 8. További irodalom a témában: THOMAS, 1773., BRANDES, 1787., BRANDES, 1802., MEINERS, 1811., KANT, 1798. [magyar fordítása: Pragmatikus értékű antropológia. In: Immanuel Kant: Antropológiai írások. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest, Osiris, 2005. (Sapientia Humana) 7-306. - A ford.], NOLDE, 1788., JOUARD, 1804., BURDACH, 1826.

¹⁰⁴ SACHS, 1830. 25., 47.

¹⁰⁵ COMTE, 1839. 569-570.

Rendületlenül megmaradt abban a hitben, hogy a biológia „teremtette meg a nemek közti hierarchiát”.¹⁰⁶

A női természet meghatározásánál fontos elem volt annak a hangsúlyozása, hogy a nők képtelenek szellemi tevékenységre, avagy bármiféle tudomány művelésére. Ezt a nézetet – mely szerint a nők fizikai gyengesége szellemi gyengeséget eredményez – Wilhelm von Humboldt fejtette ki, de gyökerei egészen Rousseau-ig nyúlnak vissza. Humboldt szerint a nők nem képesek analitikus vagy elvont gondolkodásra. Mint írja, a nők ki vannak szolgáltatva egyéni benyomásaiknak, feltárják belső életüket és holisztikusan gondolkodnak, információikat pedig nem tapasztalati tényekre alapozzák.¹⁰⁷ Hegel tovább fokozta a megfeleltetést a férfiaság, valamint az elme és a tudomány között, illetőleg a nőiesség, valamint az együttérzés lelki szférája és az otthon között. Érvelése szerint a nők erkölcsi és szellemi alkata okozza eredendő alkalmatlanságukat a filozófia vagy a tudomány művelésére: „A nők műveltek lehetnek ugyan, de a magasabb tudományokra, a filozófiára és a művészet bizonyos produkcióira, amelyek megkövetelik az általánosítás képességét, nem valók. Nőknek lehetnek ötleteik, lehet ízlésük, kecsességük, de az eszményi nincs birtokukban. [...] ők nem az elvont fogalmi gondolkodás követelményei szerint cselekszenek, hanem esetleges vonzalom és vélekedés szerint [...] a szubjektivitás parancsát követik, nem az objektivitását.”¹⁰⁸

A nő alkatáról szóló orvosi és filozófiai szövegeket ugyanakkor a nők és az orvoslás kapcsolatának tükrében is meg kell vizsgálni. A nemi különbségek kutatásának előtérbe kerülése összefüggött az orvosi ellátás szerkezetének változásaival a 17–18. század folyamán. Az anatómusok érdeklődése a női test felépítésének jellegzetességei iránt ugyanis abból az időből származik, amikor az orvostudomány professzionalizálódásával a nők egészségügyi ellátása a bábák kezéből átkerült az orvosokéba.¹⁰⁹ Az orvosok érdeklődése határozottan a női egészségügyi problémák irányába fordult. Ackermann például mellékelte egy fejezetet a nemi különbségekkel foglalkozó könyvéhez a nők egészségéről, és arról értekezett, hogy a hagyományos orvoslás nem vette figyelembe a testfelépítés eltéréseit, ami pedig befolyással lehet a betegségek okára és lefolyására.¹¹⁰ Tehát akkor lehet igazán helyesen kezelni egy betegséget, ha az orvos számításba veszi a nő sajátos anatómiáját. Az előfeltételezés ez esetben természetesen az volt, hogy a bábák nem rendelkeznek a nők gyógyításához szükséges képzettséggel. Másfelől viszont senki sem gondolta, hogy a nők képesek lennének megszerezni ezt a képzettséget.

¹⁰⁶ Auguste Comte levele J. S. Millnek. 1843. július 16. LÉVY-BRUHL, 1899. 231.

¹⁰⁷ HUMBOLDT, 1917. 110.

¹⁰⁸ HEGEL, (1821) 319–320. [Magyarul: Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford. Szemere Samu. Bp., Akadémiai, 1971., 194. –A ford.]

¹⁰⁹ A 17. századig a bábák hagyományos monopóliuma volt a szüzesség igazolása és a szülés levezetése. A bábák képesítésüket egy másik bábától kapták, vagy egyszerűen csak praktizálni kezdtek, miután letöltötték tanulóidejüket egy tapasztalt bába mellett. A bábaság intézményéről lásd EHRENREICH–ENGLISH, 1978., ELMER, 1963., PETRELLI, 1971., FORBES, 1964., SPENCER, 1927., DEBUS, 1974., DONNISON, 1977., GELFAND, 1980.

¹¹⁰ ACKERMANN, 1788b. Függlék: Krankheitslehre der Frauenzimmer.

Otthonaikból, a magánszféra védett territóriumairól még csak véletlenül sem merészkedhettek a medicina egyre nyilvánosabbá váló világába.¹¹¹ A nőket a tudomány művelésére alkalmatlannak bélyegezte egy olyan orvosi közösség, amely maga is csak próbálkozott azzal, hogy minél tudományosabbá váljon.

Ugyanakkor, amikor a tudományos gondolkodásra alkalmatlan nő képe az utolsó szöveget is beverte a bábaság intézményének koporsójába, a tudósok úgy mutatták be felfedezéseiket, mint „objektív” és „értéksemleges” eredményeket. A 19. század folyamán vált uralkodóvá az az irányzat, amely a tudományt tekintette a társadalmi kérdések döntőbírájának. A pártatlanság ígérete azt a reményt keltette, hogy a „nőkérdés” tudományos úton megoldható. Az anatómusok hangsúlyozták műveik „tárgyilagos” voltát. A „négerrek” és az európaiak összehasonlító anatómiájáról szóló művében Soemmerring például arra a következtetésre jutott, hogy a „négerrek” „különösen az agyuk tekintetében, valamivel közelebb állnak a majomhoz, mint az európaiak”.¹¹² Azt azonban Soemmerring is hangsúlyozta, hogy művében – általa „hidegvérűnek” nevezett – tudományos felfedezéseken töpreng, és „erkölcsileg” nem foglal állást.¹¹³ Pockels hasonló módon ragaszkodott ahhoz, hogy négy kötetes értekezésében a nő alakjának ábrázolása „tárgyilagos”, „tisztán tapasztalati tényeken alapul” és követi „a józan ész elveit”.¹¹⁴

Bár a nők tudományos szerepvállalása ellen lándzsát törő tudományos érvelés önmagában is elegendő volt ahhoz, hogy a nőket távol tartsa az orvosi hivatástól, ám sokszor kimondottan azért hivatkoztak erre, hogy továbbra is fenntartsák a kirekesztésnek ezt a formáját. 1872-ben Theodor Bischoff professzor lépett fel a nők orvosi pályára bocsátása ellen.¹¹⁵ Megígérte annak bizonyítását – állítása szerint a tudomány „pártatlan és biztos” módszereit használva –, hogy a nő „tisztá és természetes alkata” nem alkalmas a tudomány művelésére.¹¹⁶ Bischoff központi érve a nők orvosi pályától való távoltartására a nemi különbségek tudományos megfogalmazásán alapult. Az, aki tisztában van a férfi és a nő közötti fizikai és szellemi eltérésekkel, amelyekre az anatómia és az élettan derített fényt – írja –, sohasem támogatja a férfiak és a nők egyenlő szerepvállalását az orvostudományban.¹¹⁷ Állítása szerint egyenlőség csak akkor valósulhat meg, ha a kiinduló feltételek is egyenlők. Ezek után mellékeli a csontok, az izmok, az idegek és a koponya nemspecifikus különbségeinek immár számunkra is ismerős listáját, erősen támaszkodva Soemmerring művére, és mindehhez érvelését alátámasztó szakaszokat idéz Kant *Antropológiájából*.¹¹⁸

---

¹¹¹ SMITH, 1976. 98.

¹¹² SOEMMERRING, 1758. xiv.

¹¹³ SOEMMERRING, 1758. xix.

¹¹⁴ POCKELS, 1876. viii–xviii.

¹¹⁵ Angliában és az Egyesült Államokban megesett hasonló történetről lásd BURSTYN, 1973. 79–89., SAYER, 1982., NEWMAN, 1985.

¹¹⁶ BISCHOFF, 1872. 47.

¹¹⁷ BISCHOFF, 1872. 14., 48.

¹¹⁸ BISCHOFF, 1872. 15., 20.

Ezzel – és az ehhez hasonló, nőikkel kapcsolatos nézetekkel – ellentétes vélemények többnyire az orvosi társadalmon kívülről érkeztek. Eliza Haywood már 1744-ben beszámolt lapjában, a *The Female Spectator*-ben arról, hogy az anatómusok élettanilag alkalmatlannak tartják a nőt az elvont gondolkodásra. Haywood szerint ez tévedés, és úgy okoskodott, hogy a női agy állítólagos finomsága nem feltétlenül jelenti azt, hogy kevésbé teljesítőképes, mint a férfi agya: „A számtalan rost finomsága, amelyek tartalmazzák és elkülönítik egymástól azokat a részeket, amelyeket a találatekonyság, az emlékezet és az ítélőképesség központjainak hívunk, bármit is próbálnak [az anatómusok] bizonyítani, nem jelenti azt, hogy ennek folyományaként [a női agy] kevésbé teljesítőképes.”

Haywood azonban nem volt természetfilozófus, és képzettsége sem hatalmazta fel arra, hogy ilyen dolgokról beszéljen. Mint írta: „mivel nem vagyok eléggé anatómus ahhoz, hogy tudjam, valójában van-e bármi különbség a férfi és a nő agya közt, avagy sem, nem teszek úgy, mintha vitathatnám ezt a tényt”.¹¹⁹ Kortársaihoz hasonlóan Haywood is meghajolt az igazság egyedüli letéteményesének tartott tudomány előtt.¹²⁰

A társadalmi erők aszimmetriája a „nőkérdés” mindkét ellenséges táborát arra készítette, hogy markánsan eltérő érvekkel támogassák saját ügyüket.¹²¹ A tudománytól elzárva a nők alapvetően erkölcsi érveket sorakoztattak fel az oktatási és a szavazati jogok követelésekor. A tudósok (többnyire férfiak) az anatómia és más tudományok felfedezéseivel érveltek amellet, hogy a nők alkalmatlanok a tudományos erőfeszítésekre. Ahogy a tudomány társadalmi tekintélyre tett szert, mindazok hátrányba kerültek a társadalomról szóló vitában, akik állításaikat nem tudták tudományosan bizonyítani. Hedwig Dohm 19. századi feminista például nem zárkózott el a tudomány bírálatától, azonban Theodor Bischoff anatómus nézeteinek cáfolása közben még ő is visszakozni kényszerült: „Nem vagyok orvos.”

Mivel Dohm kívül állt az akadémiai világon és a tudomány leplével sem takarózhatott, művét általában pusztán polémiának tekintették.¹²² 1875-ben Friedrich W. H. Ravoth osztrák egészségügyi miniszter félreérthetetlenül kinyilatkoztatta, hogy semmiféle kapcsolat sem áll fenn a feminizmus és a tudomány bármely formája között. Beszédében, amelyet a német tudósok és orvosok közgyűlése előtt tartott, Ravoth így fogalmazott: „Csak hozzáértő és alkalmas tudományos kutatás fordulhat, és forduljon is szembe egy kategorikus imperatívussal az úgynevezett nőkérdésről

¹¹⁹ HAYWOOD, 1744. 240–241.

¹²⁰ Amelia Holst 1802-ben megjelent könyvében – melynek címe *Arról, hogy miért helytelen a nőket felsőfokú oktatásban részesíteni* – azt állítja, hogy még soha egyetlen anatómus sem bizonyította, hogy női agya máshogy szerveződik, mint a férfiaké. HOLST, 1802. 91. A frenológusok természetesen pontosan ezt tűzték ki célul.

¹²¹ A tudományos és erkölcsi diskurzus változó viszonyáról lásd PROCTOR, 1984.

¹²² DOHM, 1874. Dohm munkásságáról lásd DUELLI-KLEIN, 1983. A tudományos gyakorlat sem mosta le a „moralizálás” bélyegét a főárammal szembeszegülőkről. Franciaországban egy nő, az orvoslásban magasan képzett Jenny d’Héricourt emelte fel szavát az uralkodó tudományos eszmék ellen: D’HÉRICOURT, 1864. Köszönöm Karen Offennek az Héricourtról kapott információkat. Az Egyesült Államokban Antoinette Brown Blackwell is visszautasította Darwin azon állítását, miszerint a nők az evolúció kezdetleges fokán állnak. BROWN BLACKWELL, 1875.

folyó dialektikus, vagy még inkább szofisztikus beszéddel, és védje meg a megváltoztathatatlan törvényeket."¹²³

*

A 19. századi tudomány nők hiányában – vagy mondhatnánk, a nők ellenében – úgy határozta meg a nő természetét, mint ami lényegében összemérhetetlen a férfiéval. Mintha a férfi és nő közti „természetes” egyenlőtlenség igazolta volna a nemek közti társadalmi egyenlőtlenséget. Sokan úgy gondolták, hogy a társadalmi rend hasonlít a természet rendjéhez. Wilhelm Riehl kultúrtörténész például egyértelműen úgy gondolta, hogy a férfi és a nő természetének összemérhetetlensége arra utal, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek természeti törvényeken alapulnak.¹²⁴ Az emberi „természet” tudományos definíciója így annak igazolására szolgált, hogy miért kényszerítik a férfiakat és a nőket (éppúgy, ahogy a fehéreket és a feketéket) mérhetetlenül eltérő társadalmi szerepek betöltésére. „Természetesnek” gondolták, hogy a férfi „természetes esze” alapján uralja a közigazgatás és a kereskedelem, a tudomány és az oktatás szféráját, míg a nő mint érző lény, anyaként tölti be természettől rendelt sorsát, és mint a házi tűzhely őrzője csak az otthon korlátozott világában mozoghat.

A történet tanulsága azonban több annál, hogy különböző csoportokat – nőket vagy etnikai kisebbségeket – kirekesztett magából a tudományos közösség. A nőkkel együtt a tudósok egy sornyi specifikusan nőiesnek titulált erkölcsi és szellemi értéket is kizártak a tudományból. A jellegzetesen női erkölcsi értékekről – mint az érzelem és az ösztön – azt tartották, hogy eltompítják a nők képességeit a tudomány gyakorlásakor. Az igazi tudós az „ész és igazság” embere [férfija] kellett, hogy legyen.

Az érzelmek nőiesítése és az értelem férfiasítása visszatérő jelenség volt az európai társadalom sajátos munka- és hatalommegosztási gyakorlataiban. Ugyanakkor annak a felismerése, hogy a tudomány „természete” – hasonlóan a férfi és a nő erkölcsi „természetéhez” – nem öröktől fogva adott és változatlan, még nagyon sokáig váratott magára. Immár tudjuk azonban, hogy a tudományt sem hagyták érintetlenül a mindenkori társadalmi erőviszonyok. Pontosan ilyen tényező volt az a hosszú időn keresztül jelenlévő igény, hogy a tudományt eltávolítsák a nőieségtől, és férfiasként azonosítsák. Női csontváz körüli vizsgálódásaink tehát ironikusan arra is rávilágítanak, hogy miközben a 18. századi modern tudomány szenvedélyesen belemerült a nemi különbségek tanulmányozásába, saját magát ugyancsak nemmel ruházta föl.

Fordította: Pótó Júlia

---

¹²³ Ravoth: *Über die Ziele und Aufgaben der Krankenpflege*. Idézi REHSE, 1968. 126.

¹²⁴ RIEHL, 1956. 3–5.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ACKERMANN

- 1788a ACKERMANN, Jakob: *De discrimine sexuum praeter genitalia*. Mainz, k. n., 1788.
 1788b ACKERMANN, Jakob: *Über die körperliche Verschiedenheit des Mannes vom Weibe ausser Geschlechtstheilen*. Trans. Wenzel, Joseph. Koblenz, k. n., 1788.

ALBINI

- 1762 ALBINI, B. S.: *De sceleto humano*. Leiden, k. n., 1762.

ALBINUS

- 1747 ALBINUS, Bernhard: *Tabulae sceleti et musculorum corporis humani*. Leiden, [Johan & Herman Verbeek], 1747.
 1749 ALBINUS, Bernhard: Account of the Work. In: *Table of the Skeleton and Muscles of the Human Body*. London, [John & Paul Knapton], 1749.
 é. n. ALBINUS, Bernhard: *Annotationes academicae 1754–1768*. h. n., k. n., é. n.

ALBISTUR–ARMOGATHE

- 1977 ALBISTUR, Maïte–ARMOGATHE, Daniel: *Histoire du féminisme français*. Párizs, k. n., 1977.

ARISZTOTELÉSZ

- 1984 ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Gondolat, 1984. (*Politikai gondolkodók*)

ASTELL

- 1696 [ASTELL, Mary:] *An Essay in Defence of the Female Sex*. London, k. n., 1696.

ASTRUC

- 1768 ASTRUC, Jean: *Traité des maladies des femmes*. Avignon, k. n., 1768.

BADINTER

- 1980 BADINTER, Elisabeth: *L'Amour en plus*. Párizs, [Flammarion], 1980.

BARCLAY

- 1829 BARCLAY, John: *The Anatomy of the Bones of the Human Body, Represented in a Series of Engravings, Copied from the Elegant Tables of Sue and Albinus*. Edinburgh, k. n., 1829.

BAUHIN

- 1604 BAUHIN, Gaspard: *Institutiones anatomicae corporis virilis et muliebris historiam exhibentes*. Bázél, k. n., 1604.
 1605 BAUHIN, Gaspard: *Theatrum anatomicum*. Frankfurt, k. n., 1605.

BELL

- 1788 BELL, Andrew: *Anatomica Britannica: A System of Anatomy; Illustrated by Upwards of Three Hundred Copperplates, from the Most Celebrated Authors in Europe*. Edinburgh, k. n., 1788.

BELL-OFFEN

- 1983 *Women, the Family and Freedom: The Debate in Documents*. Vol 1. 1750– 1880. Ed. BELL, Susan – OFFEN, Karen. Stanford, Calif., [Stanford University Press], 1983.

BIDLOO

- 1685 BIDLOO, Govard: *Anatomia Humani Corporis*. Amsterdam, [J. à Someren özvegye és mások], 1685.

BISCHOFF

- 1872 BISCHOFF, Theodor L. W. von: *Das Studium und die Ausübung der Medicin durch Frauen*. München, [T. Riede], 1872.

BLEIER

- 1984 BLEIER, Ruth: *Science and Gender: A Critique of Biology and Its Theories on Women*. New York, [Pergamon], 1984.

BLOCH

- 1978 BLOCH, Ruth: Untangling the Roots of Modern Sex Roles: A Survey of Four Centuries of Change. In: *Signs*, 4 (1978) No. 2. 237–257.

BLOCH-BLOCH

- 1980 BLOCH, Maurice – BLOCH, Jean: Women and the Dialectics of Nature in Eighteenth-Century French Thought. In: *Nature, Culture and Gender*. Ed.: MACCORMACK, Carol P.–STRATHERN, Marilyn. Cambridge, [CUP], 1980. 25–41.

BODARD

- 1810 BODARD, Pierre-Henri-Hippolyte: *Cours de botanique médical comparé*. Vol. 1. Párizs, k. n., 1810. xxvi–xxx.

BOVENSCHEN

- 1979 BOVENSCHEN, Silvia: *Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Präsentationsformen des Weiblichen*. Frankfurt, [Suhrkamp], 1979.

BRANDES

- 1787 [BRANDES, Ernst:] *Über die Weiber*. Lipcse, [Weidmann & Reich], 1787.
1802 [BRANDES, Ernst:] *Betrachtungen über das weibliche Geschlecht und dessen Ausbildung in dem geselligen Leben*. Hannover, [Hahn], 1802.

BROWN BLACKWELL

- 1875 BROWN BLACKWELL, Antoinette: *The Sexes Throughout Nature*. New York, k. n., 1875.

BUFFON

- 1749 BUFFON, Georges-Louis: *Histoire naturelle*. Vol. 3. Párizs, k. n., 1749.

BULLOUGH

- 1973 BULLOUGH, Vern L.: Medieval Medical and Scientific Views of Women. In: *Viator*, 4. (1973) sz. n. 485–501.

BURDACH

1826 BURDACH, K. F.: *Die Physiologie als Erfahrungswissenschaft*. Lipcse, k. n., 1826.

BURSTYN

1973 BURSTYN, Joan: Education and Sex: The Medical Case Against Higher Education for Women. In: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 117. (1973) sz. n. 79–89.

CALLISEN

1843 CALLISEN, Adolph: *Medicinisches Schriftsteller-Lexicon*. Bd. 18. Koppenhága, k. n. 1843.

CAMPBELL HURD-MEAD

1938 CAMPBELL HURD-MEAD, Kate: *A History of Women in Medicine*. Haddam, Conn., [Haddam Press], 1938.

CASSIRER

1951 CASSIRER, Ernst: *The Philosophy of the Enlightenment*. Trans. Koellen, F. C. A. – Pettegrove, J. P. Princeton, N. J., [Princeton University Press], 1951.

CHAMBERLAIN

1981 CHAMBERLAIN, Mary: *Old Wives' Tales: Their History, Remedies and Spells*. London, [Virago], 1981.

CHESELDEN

1733 CHESELDEN, William: *Osteographia or the Anatomy of the Bones*. London, k. n., 1733.

1795 CHESELDEN, William: *Anatomy of the Bones*. Boston, k. n., 1795.

CHOUANT

1920 CHOUANT, Ludwig: *History and Bibliography of Anatomic Illustration*. Trans. Frank, Mortimer. Chicago, [University of Chicago Press], 1920.

COMTE

1839 COMTE, Auguste: *Cours de philosophie positive*. Vol. 4. Párizs, k. n., 1839.

CONDORCET

1986 CONDORCET, M.-J.: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. Ford. Pődör László. Budapest, Gondolat, 1986.

CORRADO POPE

1980 CORRADO POPE, Barbara: Revolution and Retreat: Upper-Class French Women After 1789. In: *Women, War and Revolution*. Ed. BERKIN, Carol – LOVETT, Clara. New York, [Holmes & Meier], 1980. 215–236.

COWPER

1737 COWPER, William: *The Anatomy of Humane Bodies*. London, k. n., 1737.

CROOKE

1615 CROOKE, Helkiah: *A Description of the Body of Man*. London, k. n., 1615.

D'ALEMBERT

- 1759 D'ALEMBERT, Jean le Rond: *Lettre de M. d'Alembert à M. J.-J. Rousseau*. Amsterdam, k. n., 1759.

D'ARCONVILLE

- 1775 D'ARCONVILLE, [Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux]: Sur les Femmes. In: *Mélanges de littérature, de morale et de physique*. Vol. 7. Amsterdam, k. n., 1775, 368–383.
- 1843a D'ARCONVILLE, [Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux]: Essai pour servir à l'histoire de la putréfaction. In: MICHAUD, Louis-Gabriel: *Biographie universelle ancienne et moderne*. Vol. 41. Párizs, k. n., 1843.
- 1843b D'ARCONVILLE, [Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux]: Vie de Marie de Médicis, reine de France et de Navarre. In: MICHAUD, Louis-Gabriel: *Biographie universelle ancienne et moderne*. Vol. 41. Párizs, k. n. 1843.

D'HÉRICOURT

- 1864 [D'HÉRICOURT, Jenny:] *A Woman's Philosophy of Woman; or, Woman Affranchised*. New York, [Carleton], 1864.

DARROW

- 1979 DARROW, Margaret: French Noblewomen and the New Domesticity, 1750–1850. In: *Feminist Studies*, 5. (1979) No. 1. 41–65.

DEBUS

- 1974 DEBUS, A. G.: *Medicine in Seventeenth-Century England*. Berkeley, [University of California Press], 1974.

DOHM

- 1874 DOHM, Hedwig: *Die wissenschaftliche Emancipation der Frauen*. Berlin, [Wedekind & Schwieger], 1874.

DONNISON

- 1977 DONNISON, Jean: *Midwives and Medical Men*. New York, [Schocken Books], 1977.

DUDEN

- 1977 DUDEN, Barbara: Das schöne Eigentum. Zur Herausbildung des bürgerlichen Frauenbildes an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. In: *Kursbuch*, 47. (1977) sz. n. 125–140.

DUELLI-KLEIN

- 1983 DUELLI-KLEIN, Renate: Hedwig Dohm: Passionate Theorist. In: *Feminist Theorists: Three Centuries of Women's Intellectual Traditions*. Ed. SPENDER, Dale. London, [Women's Press], 1983. 165–183.

DUMAITRE

- 1978 DUMAITRE, Paule: *Histoire de la médecine et du livre médical*. Párizs, k. n., 1978.

EHRENREICH-ENGLISH

- 1978 EHRENREICH, Barbara – ENGLISH, Deirdre: *For Her Own Good: 150 Years of the Experts' Advice to Women*. New York, [Anchor Books], 1978.

EISENSTEIN

1981 EISENSTEIN, Zillah: *The Radical Future of Liberal Feminism*. New York, [Longman], 1981.

ELMEER

1963 ELMEER, G.: *The Regulation of German Midwifery in the Fourteenth, Fifteenth, and Sixteenth Centuries*. Doktori disszertáció. Yale University School of Medicine, 1963.

ELSHTAIN

1981 ELSHTAIN, Jean: *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*. Princeton, N. J., [Princeton University Press], 1981.

FISCHER-HOMBERGER

1979 FISCHER-HOMBERGER, Esther: *Krankheit Frau und andere Arbeiten zur medizin-geschichte der Frau*. Bern, [Hans Huber], 1979.

FORBES

1964 FORBES, Thomas R.: The Regulation of English Midwives in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: *Medical History*, 8. (1964. július) No. 3. 235–244.

GALENUS

1968 GALENUS: *On the Usefulness of the Parts of the Body*. Vol. 2. Trans. May, Margaret. Ithaca, N. Y., [Cornell University Press], 1968.

GELFAND

1980 GELFAND, Toby: *Professionalizing Modern Medicine: Paris Surgeons and Medical Science and Institutions in the Eighteenth Century*. Westport, Conn., [Greenwood], 1980.

GOUGES

1983 GOUGES, Olympe de: Declaration of the Rights of Woman and Citizen in 1791. In: *Women, the Family and Freedom: The Debate in Documents*. Vol 1. 1750–1880. Ed. BELL, Susan – OFFEN, Karen. Stanford, Calif., [Stanford University Press], 1983.

GOULD

1977 GOULD, Stephen Jay: *Ontogeny and Phylogeny*. New York, [Harvard University Press], 1977.

GREENE

1959 GREENE, John C.: *The Death of Adam*. Ames, Ia., [Iowa State University Press], 1959.

HARRIS

1968 HARRIS, Marvin: *The Rise of Anthropological Theory*. New York, [Crowell], 1968.

HARVEY

1964 HARVEY, William: *Lectures on the Whole of Anatomy on the Male and Female Body*. (1616) Trans.: Whitteridge, Gweneth. London, k. n., 1964.

HAUSEN

- 1976 HAUSEN, Karin: Die Polarisierung der Geschlechtscharaktere. In: *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit*. Hg.: CONZE, Werner. Stuttgart, [Klett], 1976. 363–393.

HAYWOOD

- 1744 HAYWOOD, Eliza: Cím nélkül. In: *The Female Spectator*, 2. (1744) sz. n. 240–241.

HEGEL

- (1807) HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Phänomenologie des Geistes*. In: Werke, 3. Hg.: MOLDENHAUER, Eva – MICHEL, Karl. Frankfurt, [Suhrkamp], 1969–1971.
(1821) HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. In: Werke, 7. Hg.: MOLDENHAUER, Eva – MICHEL, Karl. Frankfurt, [Suhrkamp], 1969–1971.

HELVÉTIUS

- 1758 Helvétius, C.: *De l'esprit*. Párizs, [Durand], 1758.

HIPPEL

- 1792 [Hippel, Theodor von:] *Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber*. Berlin, [die Vossischen Buchhandlung], 1792.

HOFFMANN

- 1977 HOFFMANN, Paul: *La Femme dans la pensée des lumières*. Paris, [Editions Ophrys], 1977.

HOLST

- 1802 HOLST, Amelia: *Über die Betstimmung des Weibes zur höhern Geistesbildung*. Berlin, k. n., 1802.

HOROWITZ

- 1976 HOROWITZ, M. C.: Aristotele and Women. In: *Journal of the History of Biology*, 9. (1976) sz. n. 183–213.

HUMBOLDT

- 1917 HUMBOLDT, Wilhelm von: Über den Geschlechtsunterschied. Über die männliche und weibliche Form. In: HUMBOLDT, Wilhelm von: *Neudrucke zur Psychologie*. Bd. 1. Hg.: GIESE, Fritz. H. N., [Wendt & Klauwell Langensalza], 1917.

JORDANOVA

- 1980 JORDANOVA, L. J.: Natural Facts: A Historical Perspective on Science and Sexuality. In: *Nature, Culture and Gender*. Ed. MACCORMACK, Carol P. – STRATHERN, Marilyn. Cambridge, [Cambridge University Press], 1980. 42–69.

JOUARD

- 1804 JOUARD, Gabriel: *Nouvel essai sur la femme considérée comparativement à l'homme*. Párizs, [L'auteur], 1804.

JÖRG

- 1831 JÖRG, Johann Christian: *Handbuch der Krankheiten des Weibes, nebst einer Einleitung in die Physiologie und Psychologie des weiblichen Organismus*. Lipcse, k. n., 1831.

- JÖRG**
1832 JÖRG, Johann Christian: *Handbuch der Krankheiten des Weibes*. H. N., k. n., 1832.
- KANT**
1798 KANT, Immanuel: *Anthropologie*. Königsberg, [Nicolovius], 1798.
- KELSO**
1978 KELSO, Ruth: *The Doctrine of the Renaissance Lady*. Chicago, k. n., 1978.
- KELLY**
1982 KELLY, Joan: Early Feminist Theory and the Querelle des Femmes, 1400-1789. In: *Signs*, 8. (1982) No. 1. 4-28.
- KING**
1974 KING, Lester S.: The Transformation of Galenism. In: *Medicine in Seventeenth-Century England*. Ed. DEBUS, Allen. Berkeley, k. n., 1974. 7-32.
- KLOSE**
1829 KLOSE, Carl Ludwig: *Über den Einfluss des Geschlechts-Unterschiedes auf Ausbildung und Heilung von Krankheiten*. Stendal, k. n., 1829.
- KNIBIEHLER-FOUQUET**
1983 KNIBIEHLER, Yvonne - FOUQUET, Catherine: *La Femme et les médecins*. Párizs, [Hachette], 1983.
- LAURENS**
1593 LAURENS, André du: *Anatomica humani corporis historia*. Párizs, k. n., 1593.
- LE DOEUFF**
1981-82 LE DOEUFF, Michèle: Pierre Roussel's Chiasmata: From Imaginary Knowledge to the Learned Imagination. In: *I & C*, 9. (1981-1982), Winter. 39-63.
- LEGATES**
1976 LEGATES, Marlene: The Cult of Womanhood in Eighteenth-Century Thought. In: *Eighteenth-Century Studies*, 10. (1976) No. 1. 21-39.
- LÉVY-BRUHL**
1899 *Lettres inédites de J. S. Mill à A. Comte avec les réponses de Comte*. Ed. LÉVY-BRUHL, L. Párizs, k. n., 1899.
- LLOYD**
1983 LLOYD, G. E. R.: *Science, Folklore and Ideology*. Cambridge, [CUP], 1983.
- LOTICHIVM**
1645 LOTICHIVM, J. P.: *Gynaecologia, das ist: grund- und ausführlicher Discurs von Perfection, und Fürtrefflichkeiten des löblichen Frawenzimmers: So allen und jeden ihren Feinden entgegen gesetzt*. Frankfurt, k. n., 1645.

LOWE

- 1983   LOWE, Marian: *The Dialectic of Biology and Culture*. In: *Woman's Nature: Rationalizations of Inequality*. Ed. LOWE, Marian – HUBBARD, Ruth. New York, [Pergamon], 1983. 39–62.

MACLEAN

- 1980   MACLEAN, Ian: *The Renaissance Notion of Woman: A Study in the Fortunes of Scholasticism and Medical Science in European Intellectual Life*. Cambridge, [CUP], 1980.

MEINERS

- 1811   MEINERS, C.: *Untersuchungen über der Naturgeschichte der Menschenspecies*. Tübingen, k. n., 1811.

NEWMAN

- 1985   *Men's Ideas/Women's Realities: Popular Science, 1870–1915*. Ed. NEWMAN, Louise. New York, [Elsevier Science Ltd.], 1985.

N. N.

- 1765   N. N.: *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts, et des Métriers*. Neuchatel, k. n., 1765.

N. N.

- 1773   N. N.: *Der Arzt der Frauenzimmer, oder die Kunst, dieselben gesund zu erhalten*. Lipcse, k. n., 1773.

N. N.

- 1796   N. N.: *The Dictionary of Scientific Biography* 1. kiadás. h. n., k. n., 1796.

N. N.

- 1797   N. N.: *Theorien und Widersprüche in der Natur- und Arzneiwissenschaft*. In: *Journal der Empfindungen*, 6. (1797) No. 18.

MERCHANT

- 1980   MERCHANT, Carolyn: *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*. San Francisco, [Harper & Row], 1980.

MICHAUD

- 1843   MICHAUD, Louis-Gabriel: *Biographie universelle ancienne et moderne*. Vol. 41. Párizs, k. n., 1843.

MOLLER OKIN

- 1979   MOLLER OKIN, Susan: *Women in Western Political Thought*. Princeton, N. J., [Princeton University Press], 1979.

MONRO

- 1726   MONRO, Alexander: *The Anatomy of the Humane Bones*. Edinburgh, k. n. 1726.

MONTESQUIEU

- 1981   MONTESQUIEU: *Perzsa levelek*. Ford.: Rónay György. Budapest, Európa, 1981.

MOREAU

1750 MOREAU, Edmond Thomas: *Quaestio medica? An praeter genitalia sexus inter se discrepent?* Párizs, k. n., 1750.

MOREAU

1803 MOREAU, Jacques-Louis: *Histoire naturelle de la femme, suivie d'un traité d'hygiène appliquée à son régime physique et moral aux différentes époques de sa vie.* Vol. 1. Párizs, k. n., 1803.

MYERS

1982 MYERS, Mitzi: Reform or Ruin: A Revolution in Female Manners. In: *Studies in Eighteenth-Century Culture*, 11. (1982). sz. n. 199–216.

NOLDE

1788 NOLDE, A. F.: *Momenta quaedam circa sexus differentiam.* Göttingen, k. n., 1788.

O'FAOLAIN–MARTINES

1973 O'FAOLAIN, Julia – MARTINES, Lauro: *Not in God's Image: Women in History.* London, [Temple Smith], 1973.

PETRELLI

1971 PETRELLI, Richard L.: The Regulation of French Midwifery During the Ancien Régime. In: *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 16. (1971. július) No. 3. 276–292.

PLATÓN

1984 PLATÓN: Timaiosz. In: *Platón összes művei.* III. kötet. Ford.: Kövendi Dénes. Budapest, Európa, 1984.

POCKELS

1806 POCKELS, Carl Friedrich: *Versuch einer Charakteristik des weiblichen Geschlechts.* Bd. 1. Hannover, k. n., 1806.

POMEROY

1847 POMEROY, Sarah: *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves.* New York, [Schocken Books], 1975.

POSNER

1847 POSNER, E. W.: *Das Weib und das Kind.* Glogau, k. n., 1847.

POULLAIN DE LA BARRE

1673 POUILLAIN DE LA BARRE, François: *De l'égalité des deux sexes: Discours physique et moral.* Paris, Chez Jean du Puis, 1673.

PROCTOR

1984 PROCTOR, Robert N.: *The Politics of Purity: Origins of the Ideal of Neutral Science.* PhD-disszertáció. Harvard University, 1984.

REHSE

- 1968 REHSE, Helga: Die Rolle der Frau auf den Naturforscherversammlungen des 19. Jahrhunderts. In: *Die Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte im 19. Jahrhundert*. Hg. SCHIPPERGES, Heinrich. In: *Schriftenreihe der Bezirksärztekammer Nordwürttemberg*, 12. (1968) sz. n. 126.

RIEHL

- 1956 RIEHL, Wilhelm: *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Socialpolitik* (1856). Bd. 3. Stuttgart, k. n., 1956.

RISSE-STUMBRIES

- 1980 RISSE-STUMBRIES, Susanne: *Erziehung und Bildung der Frau in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Tübingen, k. n., 1980.

ROGERS

- 1982 ROGERS, Katharine: *Feminism in Eighteenth-Century England*. Chicago, [The University of Illinois Press], 1982.

ROSE-KAMIN-LEWOTIN

- 1984 ROSE, Steven - KAMIN, Leon - LEWOTIN, Richard: *Not in our Genes: Biology, Ideology and Human Nature*. London, [Penguin Press], 1984.

ROSENBAUM

- 1982 ROSENBAUM, Heidi: *Formen der Familien*. Frankfurt, [Suhrkamp], 1982.

ROSENMÜLLER

- 1810 ROSENMÜLLER, Dr. Johann Christian: Über die Analogie der männlichen und weiblichen Geschlechtstheile In: *Abhandlungen der physikalisch-medicinischen Societät zu Erlangen*, 1. [1810] sz. n. 47-51.

ROUSSEAU

- 1978 ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Emil vagy a nevelésről*. Ford.: Győry János. Budapest, Tankönyvkiadó, 1978.

ROUSSEL

- 1775 ROUSSEL, Pierre: *Système physique et moral de la femme, ou tableau philosophique de la constitution, de l'état organique, du tempérament, des moeurs, & des fonctions propres au sexe*. Párizs, k. n., 1775.

ROWBOTHAM

- 1972 ROWBOTHAM, Sheila: *Women, Resistance and Revolution*. London, [Penguin Press], 1972.

SACHS

- 1830 SACHS, J. J.: *Ärztliches Gemälde des Weiblichen Lebens im gesunden und krankhaften Zustände aus physiologischem, intellektuellem und moralischem Standpunkte. Ein Lehrbuch für Deutschlands Frauen*. Berlin, k. n., 1830.

SAUNDERS-O'MALLEY

- 1950 SAUNDERS, J. B. – O'MALLEY, C. D.: *The Illustration from the Works of Andreas Vesalius*. New York, [The World Publishing Company], 1950.

SAYER

- 1982 SAYER, Janet: *Biological Politics: Feminist and Anti-Feminist Perspectives*. London, [Tavistock Publications], 1982.

SCHIEBINGER

- 1984 SCHIEBINGER, Londa: *Women and the Origins of Modern Science*. PhD-disszertáció. Harvard University, 1984.

SCHWARTZ

- 1984 SCHWARTZ, Joel: *The Sexual Politics of Jean-Jacques Rousseau*. Chicago, [The University of Chicago Press], 1984.

SMITH

- 1976 SMITH, Hilda: *Gynecology and Ideology in Seventeenth-Century England*. In: *Liberating Women's History*. Ed. CARROLL, Berenice A. Chicago, [The University of Illinois Press], 1976.
- 1982 SMITH, Hilda: *Reason's Disciples: Seventeenth-Century English Feminists*. Chicago, [The University of Illinois Press], 1982.

SOEMMERRING

- 1758 SOEMMERRING, Samuel Thomas von: *Über die körperliche Verschiedenheit des Negers vom Europäer*. Bd. 4. Frankfurt, k. n., 1758.
- 1793 SOEMMERRING, Samuel Thomas von: *Über die Wirkungen der Schnürbruste*. (1785), Berlin, k. n., 1793.
- 1796 SOEMMERRING, Samuel Thomas von: *Tabula sceleti feminini juncta descriptione*. Utrecht, k. n., 1796.
- 1800a SOEMMERRING, Samuel Thomas von: *Vom Baue des menschlichen Körpers*. Bd. 1. Frankfurt, k. n., 1800.
- 1800b SOEMMERRING, Samuel Thomas von: *Vom Baue des menschlichen Körpers*. Bd. 5. Frankfurt, k. n., 1800.

SPEERT

- 1973 SPEERT, Harold: *Iconographia Gyniatrix: A Pictorial History of Gynecology and Obstetrics*. Philadelphia, [F.A. Davis Company], 1973.

SPENCER

- 1927 SPENCER, H. R.: *The History of British Midwifery from 1650 to 1800*. London, [J. Bale, Sons & Danielsson], 1927.

SPENDER

- 1983 SPENDER, Dale: *Women of Ideas and What Men Have Done to Them: From Aphra Behn to Adrienne Rich*. London, [Routledge], 1982.

STANTON

1960 STANTON, William: *The Leopard's Spots*. Chicago, [The University of Chicago Press], 1960.

SUE

1759 SUE, Jean-J.: *Traité d'ostéologie*. Párizs, k. n., 1759.

1788 SUE, Jean-J.: *Elémens d'anatomie, à l'usage des peintres, des sculpteurs, et des amateurs*. Párizs, k. n., 1788.

TARIN

1753 TARIN, Pierre: *Ostéo-graphie, ou description des os de l'adulte, du fœtus*. Párizs, k. n., 1753.

THOMAS

1773 THOMAS, Antoine-Léonard: *Essai sur le caractère, les moeurs, et l'esprit des femmes dans les différents siècles*. Párizs, k. n., 1773.

VESALIUS

1538 VESALIUS, Andreas: *Tabulae anatomicae sex*. H. n., k. n., 1538.

1543a VESALIUS, Andreas: *De corporis humani fabrica*. Bázel, k. n., 1543.

1543b VESALIUS, Andreas: *Epitoma*. Bázel, k. n., 1543.

1982 VESALIUS, Andreas: *De humani corporis*. In: *The Anatomical Drawings of Vesalius*. Ed.: O'MALLEY, Charles D. – SAUNDERS, J. B. de C. M. New York, [Crown Publishers], 1982.

WEINDLER

1908 WEINDLER, Fritz: *Geschichte der gynäkologisch-anatomischen Abbildung*. Drezda, [Zahn & Jaensch], 1908.

WOLF-HEIDEGGER-CETTO

1976 WOLF-HEIDEGGER, G. – CETTO, Anna Maria: *Die anatomische Sektion in bildlicher Darstellung*. Bázel, [S. Kargel], 1967.

WOLLSTONECRAFT

1792 WOLLSTONECRAFT, Mary: *Vindication of the Rights of Woman*. London, k. n., 1792.

ZIEGENBIEN

1808 ZIEGENBIEN, Johann Wilhelm Heinrich: *Aussprüche über weibliche Natur, weibliche Bestimmung, Erziehung und Bildung*. Blankenburg, k. n., 1808.